

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології та права
Кафедра соціології**

«На правах рукопису»
УДК _____

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ П. В. Кутуєв

«__» _____ 2018 р.

Магістерська дисертація

**на здобуття ступеня магістра
зі спеціальності 054 «Соціологія»**

на тему: «Управління масовою свідомістю як інструмент примирення»

Виконала: студентка II курсу, групи СЛ-72мп
Макарова Анастасія Ігорівна _____

Науковий керівник
Викладач кафедри соціології, к. п. н., Яковлєва Н.І. _____

Рецензент
Ст. викладач кафедри теорії та практики управління,
к. філос. н., Пашов Р.І. _____

Засвідчую, що у цій магістерській
дисертації немає запозичень з праць
інших авторів без відповідних
посилань.

Студент _____
(підпис)

Київ – 2018 року

**Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**

Факультет соціології і права

Кафедра соціології

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-професійною програмою

Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Врегулювання конфліктів та медіація»)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ П.В.Кутуєв

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ

на магістерську дисертацію студенту

Макаровій Анастасії Ігорівні

1. Тема дисертації «Управління масовою свідомістю як інструмент примирення», науковий керівник дисертації Яковлева Неллі Іллівна, викладач кафедри соціології, кандидат політичних наук, затверджені наказом по університету від «_07_» листопада 2018 р. № 4101-с
2. Термін подання студентом дисертації 07 грудня 2018 р.
3. Об'єкт дослідження: процес примирення в умовах пост - конфліктної розбудови.
4. Предмет дослідження: управління масовою свідомістю як соціально-психологічний феномен впливу на думки, переконання і стереотипи людей.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
  - визначити основні механізми, за допомогою яких відбувається вплив на свідомість мас;
  - концептуалізувати поняття «масова свідомість» та «примирення» і виокремити особливості цих процесів;

- проаналізувати ефективність використання механізмів управління масовою свідомістю у сучасних реаліях;
- визначити місце примирення у концепції правосуддя перехідного періоду;
- дослідити можливість впливу механізмів управління масовою свідомістю на процес примирення;
- окреслити місце інформаційних війн у сучасних процесах впливу на масову свідомість.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу

7. Орієнтовний перелік публікацій

8. Дата видачі завдання СЛ72мп – 15.10.2018

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	вересень 2017	
2.	Формування джерельної бази дослідження	вересень-листопад 2017	
3.	Складання розгорнутого плану	грудень 2017	
4.	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань)	січень-лютий 2018	
5.	Підготовка і написання I розділу дисертації (Теоретико-методологічні засади феномену управління масовою свідомістю)	березень-травень 2018	
6.	Написання II розділу (Примирення як кінцева мета подолання наслідків збройного конфлікту)	червень-серпень 2018	
7.	Підготовка програми та інструментарію дослідження	вересень 2018	

8.	Проведення дослідження та аналіз зібраних даних	жовтень 2018	
9.	Написання III розділу, висновків та корегування списку літератури.	листопад 2018	
10.	Підготовка реферату магістерської дисертації	30.11.2018 – 05.12.2018	
11.	Передача магістерської дисертації на кафедру	7.12.2018	

Студент

А.І. Макарова

Науковий керівник дисертації

Н.І. Яковлева

АНОТАЦІЯ

Макарова А.І. **Управління масовою свідомістю як інструмент примирення** – На правах рукопису. Магістерська дисертація на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ, 2018.

У магістерській дисертації розглядаються питання теоретичних підходів до розуміння феномену масової свідомості та інструментів управління нею, оцінюються способи примирення під час процесів миробудівництва та в умовах перехідного правосуддя, досліджується досвід управління масовою свідомістю в умовах інформаційної війни. У роботі розкрито особливості управління масовою свідомістю, що можуть бути використані у процесах примирення. У рамках магістерської дисертації проведено дослідження впливу засобів масової комунікації на населення стратегічно важливого для національної безпеки регіону України.

Ключові слова: масова свідомість, примирення, інформаційна війна, управління масовою свідомістю, засоби масової комунікації, збройний конфлікт.

ABSTRACT

Makarova A. **Mass consciousness management as a tool for reconciliation** – On the rights of the manuscript. Master's dissertation for obtaining a Master's degree in specialty 054 "Sociology". - National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, 2018.

This Master's thesis considers the theoretical approaches to understanding the phenomenon of mass consciousness and its management tools, evaluates the ways of reconciliation during the processes of peace-building in frames of the conception of transitional justice, explores the experience of mass consciousness management in conditions of information warfare. The thesis reveals the characteristics of mass consciousness management that can be used in the processes of reconciliation. As a part of the Master's dissertation, the impact of the mass media on the population of region that is strategically important for the national security has been studied.

Key words: mass consciousness, reconciliation, information warfare, mass consciousness management, mass media, armed conflict.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ УПРАВЛІННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ	9
1.1. Підходи до визначення поняття «масова свідомість»	9
1.2. Механізми управління масовою свідомістю	22
РОЗДІЛ 2. ПРИМИРЕННЯ ЯК КІНЦЕВА МЕТА ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	39
2.1. Теоретичні підходи до феномену «примирення»	39
2.2. Примирення як складова механізму правосуддя перехідного періоду	50
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИМИРЕННЯ	59
3.1. Досвід застосування механізмів управління масовою свідомістю в умовах інформаційної війни	59
3.2. Дослідження «Вплив ЗМІ на масову свідомість населення Херсонської області»	69
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність магістерської дисертації полягає у тому, що наразі світ живе в інформаційну епоху, в якій використання інформації призводить до самих різних наслідків для суспільства. Оскільки інформаційних джерел з кожним днем стає дедалі більше, то для пересічного індивіда аналіз інформації, яка подається, ускладнюється. У свою чергу, це впливає на формування громадської думки та поведінку мас.

Феномен масової свідомості та широкий комплекс механізмів, які допомагають нею керувати використовується в інтересах різних суб'єктів. На даний момент управляти масовою свідомістю можуть не лише владні структури, але і прості громадяни, які мають доступ до джерел поширення інформації. В інформаційному суспільстві це спричинює додаткові суспільні ризики.

Інформаційний вплив в умовах збройного конфлікту потребує особливого вивчення та детального розгляду, адже у сучасних реаліях важко недооцінити значимість інформаційних засобів ведення війни. Зважаючи на той факт, що на даний момент в Україні продовжується збройне протистояння на сході, дуже важливо враховувати стан масової свідомості населення, охоплюючи не тільки жителів прикордонних регіонів та сірої зони, але повністю населення усієї країни. Сторони конфлікту використовують інформаційні тактики, які направлені на деморалізацію сил опонента, і тому важливо вчасно реагувати та протидіяти таким тактикам.

Після завершення конфлікту потрібно відновлювати не тільки інфраструктуру, пошкоджену під час збройного протистояння. Також важливо побудувати нові відносини між колишніми ворогами у період пост - конфліктної розбудови для того, щоб забезпечити у подальшому сталий розвиток та запобігти продовженню конфлікту на ґрунті старих образ та хитких відносин. У цьому контексті варто розглянути примирення як кінцеву

мету подолання наслідків збройного конфлікту. Оскільки під словосполученням «нові відносини» мається на увазі саме психологічний аспект, то цілком логічно дослідити можливий вплив інструментів управління масовою свідомістю саме у контексті такого явища, як примирення.

Актуальність роботи також полягає у тому, що механізми управління масовою свідомістю застосовуються у багатьох сферах суспільної діяльності. Тобто, дослідження цих механізмів дозволяє не тільки виокремлювати їх структуру та визначати вплив на масову свідомість до, під час, та після завершення конфліктів, але й прогнозувати поведінку мас і в інших обставинах, наприклад, під час передвиборчої агітації. І, оскільки інформаційні технології постійно розвиваються і продукують усе більше каналів масової комунікації, дуже важливо постійно удосконалювати знання про процеси управління масовою свідомістю та їх інструменти.

Повертаючись до українського контексту, варто зазначити, що події, які відбуваються на сході країни, дуже часто у ЗМІ називають «гібридною війною». Однією зі складових такої війни є саме інформаційна війна, більшість методів якої побудовано саме на управлінні масовою свідомістю. Відповідно, є нагальна потреба у більш детальному розгляді цього явища та його можливого впливу на потенційний процес примирення.

Отже, в умовах збройного конфлікту дослідження феномену управління масовою свідомістю є необхідним, а виявлення закономірностей впливу цього явища на процес примирення, який є основою побудови якісно нових соціальних відносин, може стати важливим кроком до успішної пост - конфліктної розбудови.

Виходячи з актуальності вищезазначених явищ, можна сформулювати наступну *мету дослідження*: розкрити особливості управління масовою свідомістю, що можуть бути використані у процесах примирення.

З огляду на вищезазначену мету, можна виділити наступні *завдання*:

- розглянути теоретичні аспекти феномену управління масовою свідомістю та феномену примирення, а також їх вплив на соціум;
- визначити основні механізми, за допомогою яких відбувається вплив на свідомість мас;
- концептуалізувати поняття «масова свідомість» та «примирення» і виокремити особливості цих процесів;
- проаналізувати ефективність використання механізмів управління масовою свідомістю у сучасних реаліях;
- визначити місце примирення у концепції правосуддя перехідного періоду;
- дослідити можливість впливу механізмів управління масовою свідомістю на процес примирення;
- окреслити місце інформаційних війн у сучасних процесах впливу на масову свідомість.

Об'єктом дослідження є процес примирення в умовах пост - конфліктної розбудови.

Предметом дослідження є управління масовою свідомістю як соціально-психологічний феномен впливу на думки, переконання і стереотипи людей.

Наукова розробленість проблеми дослідження. Дослідженням масової свідомості займалися багато науковців різних сфер та галузей – соціології, психології, соціальної психології, філософії. Специфіку феномену масової свідомості досліджували такі вчені, як Г. Блумер, Е. Дюркгейм, Г. Лебон, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, З. Фройд, К.Г. Юнг. Серед науковців пострадянського простору і України питання масової свідомості розглядали А. Горячев, Ю. Казаков, Д. Ольшанський, В. Ядов, та інші.

Стосовно безпосередньо механізмів управління масовою свідомістю, то найбільш системно і комплексно їх дослідженням займалися С. Кара-Мурза, Е. Уебстер, Г. Франке, Г. Шиллер.

Варто зауважити, що у вітчизняному просторі явище масової свідомості більш науково розроблене, ніж феномен примирення. Примирення досліджували такі науковці як Д.Бар-Тал, Н. Ейкен, Д. Елгін, Р. Стробл та Дж. Тернер.

Питання інформаційної війни, її технологій та впливу на суспільства приділяли увагу у своїх працях Б.Блер, Е. Вальц, А. Кемпмен, Н. Чомські, В. Швартау. Серед науковців пострадянського простору та України особливу увагу дослідженням феномену інформаційної війни приділяли Г. Почепцов, С. Расторгуєв, І. Сергєєв, та ін.

Не можна однозначно відзначити високий рівень розробленості проблеми, як серед іноземних науковців, так і серед вітчизняних. Також можна підкреслити недостатню кількість емпіричних досліджень усіх складових наукової проблеми, а в Україні взагалі відсутні дослідження, які стосуються примирення як кінцевої мети пост - конфліктної розбудови та інформаційній війні, оскільки актуальність конфліктологічного підходу з'явилась саме із появою конфлікту у країні.

У рамках цієї магістерської дисертації було проведено дослідження впливу механізмів управління масової свідомості на потенційний процес примирення. Для його проведення було обрано сукупність як загальнонаукових *методів дослідження*, так і соціологічних. До загальнонаукових відносяться аналіз (було проаналізовано існуючі теоретичні праці та відношення авторів-класиків та сучасних авторів до феноменів «масова свідомість», «примирення», «інформаційна війна»), синтез (загальний підсумок на основі наукових праць попередників, які займалися дослідженням

та теоретичною розробкою проблематики), порівняння (пошук подібностей та відмінностей у різних підходах до проблеми) та систематизація.

Основним соціологічним методом, який використовувався під час проведення дослідження, був якісний контент-аналіз. Такий метод був обраний виходячи зі специфіки досліджуваної проблеми, адже у цьому контексті дуже важливим є не стільки кількість повторень певної інформації, скільки емоційне забарвлення та сторона висвітлення певних подій у ЗМІ. Оскільки було визначено, що примирення та супутні йому явища конфліктного етосу та колективного почуття жертви – явища психологічні, то і науковий інтерес у цьому контексті полягає у дослідженні саме психологічного навантаження на аудиторію.

Наукова новизна. У рамках даної магістерської дисертації були отримані такі результати, які характеризуються новизною:

- виявлено вплив феноменів управління масовою свідомістю та примирення на суспільство;
- поглиблено теоретичний аспект стосовно механізмів управління масовою свідомістю;
- концептуалізовано поняття «масова свідомість» та «примирення»,
- уточнено особливості цих процесів;
- вперше в українській науці комплексно розглянуто феномен примирення у кореляції з масовою свідомістю;
- дано авторські визначення поняттям «масова свідомість» та «примирення».

Теоретична цінність роботи полягає у тому, що результати цієї магістерської дисертації у подальшому можуть бути використані у різних навчальних курсах, таких, як «соціологія масових комунікацій», «конфліктологія», «соціологія реклами та PR», а також у різних дослідницьких установах для проведення подальших досліджень цієї проблеми.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання результатів дослідження для покращення інформаційної інфраструктури, яка зумовлює поведінку та почуття мас. Цінність результатів дослідження обумовлюється також і тим, що воно допоможе оцінити стан масової свідомості у стратегічно важливому для національної безпеки регіоні та, можливо, стане основою для подальшого, більш глибокого вивчення масової свідомості та механізмів її управління у контексті примирення.

Апробація результатів роботи. Результати дослідження, які покладені в основу цієї роботи оприлюднені та обговорені на ІХ Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління: імперативи забезпечення сталого розвитку» (Київ, НТУУ КПІ, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Світові конфлікти у ХХІ столітті: філософська рефлексія соціальних, економічних, екологічних, політичних та релігійних аспектів» (Київ, НТУУ КПІ, 2018), ІХ Міжнародній науково-практичній конференції «Великі війни, великі трансформації, 1918 – 2018 роки: конфлікти та мир у ХХ та ХХІ сторіччях» (Київ, НТУУ КПІ, 2018), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин на шляху до сталого розвитку» (Київ, НТУУ КПІ, 2018).

Структура магістерської дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновку та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінку, в тому числі список використаних джерел на 9 сторінках, що містить 88 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ УПРАВЛІННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ

1.1. Підходи до визначення поняття «масова свідомість».

У сучасному світі дуже важливу роль відіграє інформація. Оскільки каналів комунікації стає дедалі більше, а розповсюдження інформації охоплює навіть найвіддаленіші кутки планети, то ця інформація потребує систематизації та фільтрування. Однак, із появою такої кількості інформації, людина фізично не встигає слідкувати за усіма подіями в інформаційному світі і сприймає її однобічно. Для того, щоб зберегти довіру народу, управлінцям усього світу доводиться конкурувати не тільки зі своїми опонентами, але також і з іншими групами, які продукують та розповсюджують інформацію. Багато науковців протягом всієї історії досліджували феномен масової свідомості та можливості впливу на неї для того, щоб зрозуміти процеси мислення індивідів у масі. На даний момент завдяки процесу розвитку демократії та становлення «світу споживання», особливо важливо розумно регулювати поведінку мас та її взаємодію з владою. Тому дослідження та виявлення закономірностей у процесах управління масовою свідомістю є дуже актуальним питанням сьогодення.

Для того, щоб якомога точніше розкрити суть такого процесу як управління масовою свідомістю, потрібно чітко визначити поняття масової свідомості. Появу поняття «свідомість» можна прослідкувати у працях французького філософа та математика Р. Декарта, який розділяв дві субстанції – тілесну та мислячу. Він зазначав, що людина є субстанцією, яка мислить та може сумніватися в існуванні всього, окрім своєї свідомості. У такий спосіб Декарт хотів довести, що свідомість – частина нематеріального світу людини [7]. Такий підхід було названо дуалізмом, прихильниками якого було багато вчених та філософів.

Набагато раніше афінський філософ Платон висловив свою позицію, за якою людина сприймається як комбінація душі і тіла, де тіло належить до

матеріального світу і помирає, у той час як душа належить до безтілесного і продовжує існувати після смерті [41].

Ще один давньогрецький мислитель Арістотель вважав, що душа і тіло неподільні, однак саме у Р. Декарта тіло і душа не мають нічого спільного: тіло простягається в просторі, а душа мислить. Ясність душі - це і є свідомість. Отже, якщо згідно з теорією дуалізму, свідомість відноситься до нематеріального світу, то масова свідомість – це єдина мисляча душа для великої кількості людей; одна на всіх [13].

Щоб надати більш точне визначення поняттю, треба також розглянути його окремі складові, а саме – значення термінів «масовість» та «свідомість». В Академічному тлумачному словнику масовість визначається як властивість за значенням «масовий»[2]. У свою чергу, значення слова «масовий» - такий, у якому беруть участь широкі маси, велика кількість людей [1]. Тобто, сам термін стосується великої кількості індивідів. За визначенням вищезгаданого Академічного тлумачного словника поняття «свідомість» це процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини [3].

Якщо поєднати між собою ці два визначення, то буде виявлено процес відображення дійсності у свідомості великої кількості людей, який, у свою чергу, зумовлює поведінку цих особистостей. Складність полягає в тому, що за логікою одна й та ж дійсність відображається у кожного індивіда по-різному, у залежності від світогляду та набору певних цінностей, вірувань та життєвих установок. Але така характеристика як «масовість» діє на противагу індивідуальному процесу відображення дійсності, і в результаті формується однакова поведінкова реакція у всіх індивідів, що складають масу незалежно від набору цінностей, вірувань та установок кожного з них.

Ця властивість масової свідомості, так як і саме визначення цього феномену, була вперше запропонована французьким соціологом та філософом

Е. Дюркгеймом у роботі «Про поділ суспільної праці». Згідно з Е. Дюркгеймом, індивід має дві свідомості – колективну, що відображає суспільство, в якому він знаходиться, та індивідуальну – яка відображає саме те, що відрізняє його від інших. Також Дюркгейм наголошує на тому, що обидві свідомості не можуть розвиватися паралельно, і домінуючою є лише одна з них [14].

Далі він вказує на те, що продукти колективного духовного життя (а це прийняті у суспільстві норми моралі, релігійні вірування і обряди, традиції) носять не тільки зовнішній, а й примусовий, по відношенню до індивіда, характер, а обов'язковість слідування нормам та правилам є доказом того, що масова свідомість не залежить від індивідуальної, а отже, є самостійним явищем. Е. Дюркгейм поділяє масову свідомість на кілька видів: моральну, релігійну, політичну, наукову, естетичну свідомість [15,16].

Тобто, варто наголосити, що масова свідомість – самостійний феномен; вона може розвиватися, пригнічуючи індивідуальну свідомість, яка відображає саме ті риси, що виділяють людину з-поміж інших. І тому, можна зробити висновок, що маса є безособовою. Однак, саме по собі велике скупчення індивідів, керованих однією ідеєю, приречене на недовготривалість свого існування, адже потрібні фактори, які будуть підтримувати життєдіяльність маси.

Схожу думку розвивав у своїх працях французький соціолог і психолог Г. Лебон, зокрема у своїй роботі «Психологія народів і мас». Згідно з Г. Лебоном, одного перевтілення скупчення індивідів у масу недостатньо для того, щоб вони почали активно діяти; масі потрібна «душа» [19]. Тобто, їй потрібні емоції та почуття, які об'єднують усіх індивідів, і це можуть бути такі почуття, яких не відчував би кожен окремо стосовно певної події або явища. Також Г. Лебон наголошує на тому, що який би рід діяльності, соціального статусу або світогляду не був у кожного з індивідів окремо, маса формує інший організм, де почуття, погляди та думки у всіх однакові [19].

Цим самим викорінюються усі індивідуальні риси, що були притаманні кожному індивіду до потрапляння у масу. Але виникає декілька науково-практичних питань: як може бути пов'язана між собою велика кількість людей, яка до певного часу була настільки розрізненою та індивідуальною? що дозволяє масі не тільки не розпастися, але діяти і думати однаково дуже довгий час, не маючи сумнівів у правильності, а іноді і законності своїх дій? Частково, відповіді на ці питання також знаходяться у працях Г.Лебона, де він стверджує, що основною рушійною силою мас є несвідоме, тобто елементи несвідомого, які утворюють «душу» маси [17].

Саме ці елементи і є причиною подібності індивідів у масі, оскільки їх основу складають виховання та спадковість. Таким чином у людей, які є складовими маси, на перший план виходять усі тривіальні риси, що є спільними для цілого народу, нації або соціальної групи. Окрім того, на його думку, маса набуває нових характеристик, які не притаманні жодному індивіду окремо. Наприклад, тільки завдяки чисельності, у індивіда в масі з'являється відчуття непереборної сили, яке спонукає його діяти так, як би він особисто ніколи не діяв би [9].

Тобто, знаходячись у масі, люди піддаються інстинктам, які у звичайному житті вони блокують і не випускають назовні. Це зумовлено, насамперед тим, що маса завжди анонімна, а, отже, не несе відповідальності. Це прямо пов'язано з вищезгаданою характеристикою маси – безособовістю. Стримуючим фактором людини поза масою є відчуття індивідуальної відповідальності перед соціумом та законом, яке базується на раціональності та свідомому. Поведінка ж людини у масі керується несвідомим, яке, у свою чергу звільняє інстинктивні прояви. Цей процес обумовлений безособовістю а, отже, і безкарністю індивіда у складі маси.

Однак, існує інша теорія стосовно якостей, які притаманні масі порівняно із індивідуальними. Так, австрійський психолог та психоаналітик З. Фройд лише частково погоджувався з Г. Лебоном. З. Фройд вважав, що якості,

описані Г. Лебоном, не є новими. Він наголошував на тому, що ці якості притаманні усім індивідам, але на рівні несвідомого. І що з появою маси не з'являються нові якості, а лише проявляється так зване «витіснене несвідоме». Так, згідно з З.Фройдом, витіснене несвідоме – це рівень несвідомого, який неспроможний трансформуватись у свідомість без довготривалої роботи над ним. Тобто, це такі феномени як забуті сприйняття та патогенні переживання [34].

Отже, З. Фройд, як і Г. Лебон, описували одне й те ж явище, але за допомогою різних інтерпретацій джерел якостей, що виникають у процесі створення маси. Для Г. Лебона ці якості були абсолютно новими, не притаманними жодному з окремих індивідів у той час, як для З. Фрейда усе було логічно обґрунтовано - якості, притаманні масі – результат виходу на поверхню витісненого несвідомого. Не дивлячись на ці полярні позиції, науковці мали спільний погляд на одну важливу річ – якості, притаманні масі та масовій поведінці принципово інші, ніж у кожного індивіда окремо і вони можуть бути прямо протилежні якостям індивідів у повсякденному житті. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, знаходячись у складі маси, індивід повертається до первісної, інстинктивної поведінки, що частково зумовлює її безособовість.

Якщо аналізувати психологічні концепції у сфері масової свідомості, варто також звернути увагу на праці швейцарського психолога К. Г. Юнга. Зокрема у своїй роботі «Архетип та символ» він вибудовує концепцію, основу якої складає колективне несвідоме. Він вважав, що індивідуальне несвідоме складається в основному з елементів, які людина раніше усвідомлювала, але вони згодом зникли зі свідомості – були забуті чи придушені. У той самий час елементи колективного несвідомого ніколи не були в свідомості, а з'явилися вони виключно завдяки спадковості.

Також К.Г. Юнг наголошував на тому, що індивідуальне несвідоме базується в основному на комплексах, у той час, як колективне – на архетипах.

Також психолог зазначає, що колективне несвідоме, на відміну від індивідуального, розвивається не само по собі, а є результатом спадковості. Оскільки обидва поняття «витіснене несвідоме» та «колективне несвідоме» стосуються несвідомого, а прояви першого активізуються із формуванням мас, то можна припустити, що однією з причин конкретної поведінки індивіда у масі також є архетипи. За К.Г. Юнгом, архетипи базуються на міфах і передаються від покоління до покоління, але з кожним новим поколінням з'являються і нові міфи та установки. Так, у сучасному світі ми можемо спостерігати зміщення традиційних цінностей та уявлень людей, а це, у свою чергу, впливає і на поведінку мас [38].

Про повернення індивіда у масі до первісних звичок писав також американський соціолог Г. Блумер. У роботі «Колективна поведінка» він знижує значення поняття «маса» до первісного рівня, тим самим поділяючи думку З. Фрейда. Однак, одна з основних тез цього дослідження стосується різниці між поняттями «натовп» та «маса». Важливо розрізнити ці поняття, адже певний час у соціології мас вони були тотожні.

На думку Г.Блумера, одним з основних факторів, який відрізняє натовп і маси, є фізична присутність індивідів. Тобто, натовп характеризується фізичною присутністю в один і той же момент у просторі й часі та є стихійним. Масі також властива стихійність, але фізична присутність не є обов'язковою умовою. Як було зазначено вище, для того, щоб натовп перетворився у масу, потрібна так звана «колективна душа». Але вона може сформуватися незалежно від того, знаходяться індивіди у безпосередній близькості один до одного, чи ні. Наявність масової душі свідчить про однакові цілі, почуття, поведінку та спосіб мислення людей, з яких складається маса. Тому навіть якщо елементи маси знаходяться далеко один від одного, вони все одно не перестануть бути масою. Але якщо елементи, з яких складається натовп, будуть далеко один від одного, тоді їх нічого більше не буде поєднувати, причиною цього є відсутність колективної душі. З огляду

на усе вищезазначене, слід зауважити, що основою для перетворення скупчення людей на масу є саме свідомість; душа, що формується незалежно від індивідуальних рис кожної складової частини є основною складовою маси та відрізняє її від натовпу [48].

У той самий час, іспанський соціолог і мислитель Х. Ортега-і-Гассет у своїй праці «Повстання мас» бачить масу так: «Маса — усілякий і кожний, хто ані у добрі, ані у злі не вимірює себе особливою мірою, а відчувається таким же, «як і усі», та не тільки не засмучений, але й задоволений тим, що він не відрізняється від інших. Уявімо собі, що звичайна людина, намагаючись міряти себе особливою мірою-задаючись питанням, чи є у нього якість обдарування, вміння, гідність, - переконується, що немає ніякого. Ця людина відчує себе пересічним, бездарністю, сірістю. Але не «масою»»[26]. Виходячи з цієї цитати можна побачити, що ключовим параметром, за яким можна відрізнити, належить людина до маси чи ні, є її відношення до факту наявності (чи відсутності) якихось вмінь або талантів: якщо людина не виявляє у собі нічого, що б вирізняло його з-поміж інших, і задоволений цим – він частина маси. Оскільки тут під поняттям «маса» мається на увазі скупчення індивідів, які не відрізняються між собою нічим, окрім зовнішності, і пишаються цим, то і свідомість перестає бути індивідуальною. В цей час і формується спільна, масова свідомість.

Також, Х. Ортега-і-Гассет розкриває одну з основних якостей маси – її нестримний потяг до насолоди та привілеїв. Він акцентує увагу на тому, що з появою нових можливостей для пересічних громадян внаслідок становлення демократії, маси мобілізувались і вийшли з-під контролю аристократичної меншості [26]. І чим більше укорінюється думка про всесильність маси, тим вище її прагнення та апетити. З огляду на це, можна зробити висновок, що неконтрольована людська маса несе в собі більш деструктивний характер, одночасно деградує в своїй інтелектуальності. Згадуючи праці Г. Лебона, варто зазначити, що він також згадував цю властивість: «Таким чином, стаючи

частиною організованого натовпу, людина спускається на кілька ступенів нижче по драбині цивілізації. В ізольованому становищі він, можливо, був би культурною людиною; у натовпі – це варвар, тобто істота інстинктивна. У неї виявляється схильність до свавілля, буйств та люті, але також до ентузіазму та героїзму...»[19].

Підсумовуючи, доречно звернути увагу на французького психолога та дослідника в області соціальної психології С. Московічі, який у своїх наукових працях «Машина, що творить богів» і «Століття натовпів» узагальнює ідеї Г. Лебона і пропонує свою концепцію. Але спершу є доцільним зауважити, що у своїй статті «Психоаналіз, його образ і його аудиторія» С. Московічі дає свою характеристику феномену масової свідомості та відмінності її від індивідуальної, яка за своєю суттю аналогічна поглядам Г. Лебона. Сутність полягає в тому, що С. Московічі, по-перше, наголошує на тому, що поодинці поведінка індивідів відрізняється моральністю та розумністю, але стає повністю протилежною, коли індивід знаходиться у масі. По-друге, він зазначає, що індивідуальні здатності сприйняття і спостереження зовнішнього світу продукують вірне знання, тоді як соціальні чинники провокують спотворення і відхилення в переконаннях і знаннях про світ [23].

Як уже було зазначено, основні положення концепції С. Московічі перетинаються із концепцією Г. Лебона. Дослідник зазначає, що психологічно натовп - це не скупчення людей в одному місці, а людська сукупність, що володіє психічною спільністю. Тут, знову ж таки, можна прослідкувати паралелі і з Г. Лебоном, і з Г. Блумером, які стверджували, що масовість не залежить від фізичної присутності індивідів. Такої ж думки тримався і російський соціолог В. Ядов; він вважав, що інтегруючим фактором суспільної свідомості є ідеї, спільні для усіх, при тому, що суспільство являє собою різнорівневі конфліктні відносини [40]. Ще одне спостереження науковця полягає в тому, що психологія індивіда і психологія натовпу не подібні один

одному. Індивідуальне мислення базується на критичності та логіці, у той час, як колективне є автоматичним. Тобто, згідно з С. Московічі, індивід використовує ідеї-поняття і абстракції. Мислення маси, навпаки, будується на кліше, стереотипних асоціаціях, конкретних образах. Наступний постулат пов'язаний із протиріччям мотивів та засобів реалізації цілей. С. Московічі стверджує, що маси мають консервативний характер, незважаючи на їх революційний образ дій. Як правило, вони відновлюють те, проти чого виступали з тієї причини, що для них минуле більш значуще, ніж сьогодення. У цьому прослідковується протиріччя, яке свідчить про ірраціональність мас як таких.

Ще одне спостереження С. Московічі полягає у тому, що натовпи потребують підтримки вождя. Запорука могутності вождя, з одного боку – особиста, з іншого - колективна. І маса, і натовп підпорядковуються індивіду, якого вони звеличують і ідеям, які він висловлює[24].

У цьому контексті можна згадати італійського філософа та політичного діяча Н. Макіавеллі, який у своїй роботі «Государ» окрему частину присвятив чинникам, які обумовлюють силу та могутність правителя. Він зазначав, що сила правителя – у його прибічниках . Так і у того, хто керує масою, її настроями та почуттями, могутність залежить від вміння вести її за собою та створити образ, який вона буде ідеалізувати. У цьому випадку, неважливо, які ідеї висловлює лідер, навіть найжорстокіші, будуть прийняті масою, і ніхто не засумнівається у правильності та гуманності цих ідей.[20]

Цей висновок підводить до наступного постулату теорії С. Московічі про ірраціональність, а саме про особливе значення ірраціональних складових психіки. Усі механізми та інструменти впливу на масову свідомість повинні мати ірраціональну основу, використовувати мову алегорій, емоцій та образів, а формулювання повинні бути простими і у наказовій формі. У маси немає ні часу, ні необхідних умов, щоб вивчати і зважувати всі аргументи та уточнювати всі факти. Масі необхідні гасла, зведені до формули. Якщо

систематично протягом великого відрізка часу повторювати ці гасла, вони починають впливати на глибинні області людської психіки, і автоматично програмують подальшу поведінку індивіда.

У цьому контексті доречно навести наукову позицію французького політика та дипломата Ф-Р. де Шатобріана, який у своїй праці «Геній християнства» зазначав, що неправда, яка буде повторена 1000 разів, стає правдою [36]. Ця теза перетинається із систематичністю повторювання, про яку писав С. Московічі. Інші його твердження про ірраціональність та вплив вождя можна підкріпити цитатою загальновідомого німецького диктатора та політичного діяча А. Гітлера, який у роботі «Моя боротьба» писав: «Рядові люди швидше вірять великій брехні, ніж маленькій. Це відповідає їх примітивній душі. Вони знають, що у малому вони й самі здатні збрехати, ну а вже дуже сильно збрехати вони, мабуть, посоромляться. Велика брехня навіть просто не прийде їм в голову. Ось чому маса не може собі уявити, щоб і інші були здатні на дуже вже жахливу брехню, на занадто вже безсовісне перекручення фактів. І навіть коли їм роз'яснять, що справа йде про брехню жахливих розмірів, вони все ще будуть продовжувати сумніватися і будуть схильні вважати, що ймовірно у цьому є частинка істини. Ось чому віртуози брехні і цілі партії, які побудовані виключно на брехні, завжди вдаються саме до цього методу. Брехуни ці дуже добре знають цю властивість маси. Збрешти тільки сильніше - що-небудь від твоєї брехні та й залишиться» [10].

Тому стає зрозумілим і те, чому маси так легко і без опору сприймають будь-які звірства, як належне. І останнє спостереження, яке також є ключовим у теорії С. Московічі, стосується основного засобу, за допомогою якого ефективніше за усе керувати натовпом та масами. Цим засобом є навіювання. Тому політика, метою якої є управління масами (партією, класом, нацією), повинна спиратися на якусь вищу ідею (революції, батьківщини), яку впроваджують у свідомість кожної людини через навіювання. Ключовим моментом є те, що окрім харизматичного образу лідера та його ідей, потрібно

систематично підтримувати важливість цих ідей, тобто різними засобами живити сформовану масову свідомість для того, щоб у маси не пропав інтерес та жага дій [63]. Підсумовуючи, можна сказати, що С. Московічі узагальнив теорію Г. Лебона та доповнив її своїми спостереженнями, які є дуже цінними у вивченні масової свідомості.

Аналізуючи вищезазначені положення, чітко виокремлюється ще декілька важливих властивостей мас – інстинктивність, невгамовне прагнення задовольнити свої потреби, панівна ірраціональність, схильність ідеалізувати вождя та сприймання простих наказових фраз, відсутність критичного мислення. У сукупності можна побачити, що масова свідомість та поведінка, яка з неї випливає, має деструктивний та небезпечний характер у разі відсутності певного регулювання.

Тому, розробка механізмів управління масовою свідомістю – це закономірний та логічний процес, адже велике скупчення людей, що діють в основному за інстинктами, потребує контролю або принаймні спрямування у менш деструктивний бік. Однак, на даний момент одна контролююча функція не є пріоритетною, адже подібні механізми використовуються майже у всіх сферах громадського життя – від маніпуляцій для формування купівельної поведінки до повноцінних політичних технологій.

Отже, важливим висновком з усього вищезазначеного є те, що маси потребують управління для того, щоб ліквідувати деструктивні наслідки їх діяльності або запобігти таким. З іншого боку, як і усі винаходи людства, механізми управління масовою свідомістю можуть бути використані як на користь суспільству, так і навпаки. Так, вони можуть виконувати регулюючу функцію, наприклад, не дозволяючи масам взяти на себе керуючу функцію певної держави. Але у той самий час, ці механізми можуть бути використані для жорсткої маніпуляції свідомістю людей, наприклад для таких цілей, як розпалювання міжнаціональної або міжрасової ворожнечі.

Треба зауважити: якщо можливо використовувати механізми управління масовою свідомістю у негативному контексті (наприклад, для нав'язування масам певної політичної волі, тощо), то логічним було б припущення про можливість їх використання і у протилежному напрямку, тобто, спонукання мас до процесів гуманізації своєї діяльності. У цьому контексті доцільно згадати вираз першого президента Чехії, члену Європейської ради з толерантності та примирення В. Гавела: «Без глобальної революції у сфері колективної свідомості нічого не зміниться у кращу сторону...і катастрофа, до якої прямує цей світ – екологічна, соціальна, демографічна або повний занепад цивілізації – буде неминучою.» [56].

Іншими словами, поки засоби управління масовою свідомістю будуть працювати в основному з негативною кінцевою метою – задля розв'язання війн, ворожнечі, тощо – світ буде рухатись до краю прірви, поки не стане пізно щось змінювати.

Стосовно визначень масової свідомості серед українських науковців, слід звернути увагу на опис специфіки масової свідомості науковця В. Фомічової, яка, однак, наголошує на тому, що поняття «масова свідомість» та «свідомість мас» хоча і є співзвучними, але не є тотожними. Вона описує ці явища так: «...масова свідомість та свідомість мас як різнопланові соціальні утворення потребують і якісно різних підстав для їх аналізу. Свідомість мас має аналізуватися з точки зору її змісту, місця та ролі на рівні функціонування інших видів свідомості – групової та суспільної. В свідомості мас системоутворюючим чинником має розглядатися раціональна складова, де головним компонентом виступає оцінка актуальних подій. Масова свідомість має аналізуватися як специфічний рівень індивідуального відображення дійсності та індивідуальної регуляції поведінки. В масовій свідомості головною є емоційна компонента і вона є основним регулятором прояву масової психології та масової поведінки особистості» [32].

З огляду на усе вищезазначене, пропонується альтернативне авторське визначення масової свідомості, а саме: масова свідомість – окремий вид свідомості, який відображає ставлення суспільства до певних подій та явищ і характеризується активізацією несвідомого й ірраціональністю мислення та поведінки. Порівняно з існуючими визначеннями масової свідомості, представлене вище є більш конкретизованим. Слід зауважити, що у цьому визначенні розширене саме поняття шляхом загального опису мислення та поведінкових реакцій індивідів, які є найбільш характерними для мас.

2.2. Механізми управління масової свідомістю

Розглядаючи сутність масової свідомості, варто наголосити, що вона за своїм характером є гнучкою та схильною до ірраціональності. У контексті оцінки управління масовою свідомістю доречно буде розкрити розуміння терміну «маніпуляція», адже саме він найчастіше використовується у працях науковців. Маніпуляцію можна визначити як сукупність інструментів психологічного впливу, завданням яких є сугестія певного (частіше – помилкового та гіперболізованого) сприйняття [4].

Якщо спробувати побудувати психоемоційний портрет особистості, яка найбільш схильна піддаватися маніпулюванню, то він буде складатися з таких характеристик, як недостатньо розвинене критичне мислення, вразливість, слабка психічна активність, підвищена емоційність, нерішучість, неадекватна самооцінка, почуття власної неповноцінності, сором'язливість, легковірність. Цей портрет, побудований на аналізі вищезазначених концепцій, найбільш точно описує індивіда у масі.

Маніпуляція має прихований вплив на свідомість індивіда та завжди пов'язана з тим, що у нього відсутній вільний, індивідуальний світогляд. Також успіх маніпуляції у багатьох випадках залежить від того, чи здатний індивід приймати власні рішення. Головна характеристика явища маніпуляції – це саме її прихований характер. Отже, для того, щоб управляти масовою свідомістю потрібно не тільки мати конкретні знання та вміння, а ще й велику кількість індивідів із наявністю у них певних властивостей. Але, якщо взяти до уваги той факт, що наразі наш світ повністю поринув у інформаційний простір, то можна побачити, що маніпулювати масами стає дедалі легше, адже людині стає складніше опиратися інформаційному потоку та виокремлювати дійсність у всьому різноманітті цієї інформації.

Маніпуляція – феномен, який можна спостерігати протягом всієї історії людства. Навіть у Стародавньому Китаї маніпуляцію було включено до

комплексу воєнних мистецтв. Однак це знання передавалося від одного покоління до іншого і було дуже секретним. Наприклад, відомий давньокитайський мислитель та стратег Сунь Цзи радив представникам влади вводити в оману противника за допомогою різних тактик маніпулювання, а тільки після цього нападати на нього [29]. Якщо звернутися саме до теоретиків явища маніпулювання, то необхідно звернути увагу на італійського мислителя Н. Макіавеллі. Філософ писав, що для збереження сильної держави є необхідною політика, що будується на маніпулюванні. Він обґрунтовував це тим, що така політика допоможе зберігати баланс між егоїстичними інтересами громадян. Протягом історії суспільного розвитку прийоми і методи маніпулювання постійно вдосконалювалися. Більшість вчених сходяться на думці, що для існування суспільства маніпулювання необхідно; таким чином вони демонструють позитивне ставлення до маніпулювання [20].

Повертаючись до праць Х. Ортега-і-Гассета можна помітити, що мислитель розділяв суспільство на дві категорії – маси, у яких немає власної думки та обрані меншини. «Маса - це посередність ... Сьогодні весь світ став масою» [26]. Також він вважав, що, оскільки, маси не здатні самостійно мислити, то в них також відсутнє адекватне сприйняття реальності. Виходячи з цього, використовувати маніпулятивний підхід треба задля формування громадської думки і цю роль необхідно покласти на лідерів, які здатні здійснювати маніпулювання емоціями і поведінкою народних мас, запобігаючи при цьому пануванню анархії у державі.

Як уже було зазначено, технології управління масовою свідомістю впливають на осіб, які мають певний набір психологічних особливостей. Але, біологічні та соціальні властивості індивідів також грають не останню роль у даному процесі. Наприклад, німецький соціолог Г. Франке вважає, що сучасне суспільство саме, маючи таку структуру, сприяє активізації маніпулятивних процесів. Вчений також зазначає, що біологічний розвиток людини багато в чому відстає від суспільного і технічного.

То ж можна припустити, що біологічно людина ще не досягла потрібного рівня для того, щоб повноцінно пристосуватися до результатів технічного прогресу. А, отже, Г. Франке вважає, що ідеальним рішенням цієї суспільної проблеми є саме маніпулювання масовою свідомістю для того, щоб пом'якшити адаптацію суспільства до технологій, що постійно розвиваються [33].

Якщо розглядати явище маніпуляції з іншого боку, то варто також звернути увагу на соціально-політичний вимір цього феномену. Особливої уваги у цьому контексті потребують праці російського вченого та політолога С. Кара-Мурзи. Він зазначає, що маніпуляція – це засіб духовного впливу на людину за допомогою програмування його поведінки. Також вчений звертає увагу на те, що цей процес здійснюється таємно і має на меті змінити думки, емоції та цілі індивідів у напрямку, який потрібен маніпулятору [18].

На сьогоднішній день основним засобом для реалізації методу маніпуляції є контроль над інформаційно-комунікативними засобами, за допомогою яких масам диктуються правила і стереотипи поведінки. Оскільки маніпуляція є прихованим впливом на масову свідомість, то вона, як правило, націлена на формування інертності мас [21]. На відміну від пропаганди та агітації, які діють повністю відкрито, маніпулювання є дуже таємним та більш багаторівневим інструментом. Варто зазначити, що наразі світ живе у інформаційному суспільстві, а отже, джерел комунікації з кожним днем стає дедалі більше. Наявність неосяжної кількості джерел інформації є однією з основних властивостей сучасності [39].

Стосовно феномену інформаційного суспільства, доречно згадати американського криміналіста та соціолога Г. Шиллера, який вважає, що інформаційне суспільство найкращим чином відповідає потребам розвинутого капіталізму. За Г.Шиллером, людина вважає єдиним шляхом існування споживання, і вона вважає інформацію засобом включення у цей процес [37].

Але сам вчений вважає велику кількість інформації товаром, який не приносить користі людині, а навпаки робить її нещасною. Соціолог робить акцент на тому, що людина повинна отримувати інформацію невеликими порціями, а занадто великий інформаційний потік негативно впливає на психіку індивіда. Г. Шиллер також є автором цінної наукової тези, а саме, що в інформаційному суспільстві спостерігається посилення нерівності між верствами населення. Це пояснюється тим, що отримання інформації безпосередньо залежить від соціального рівня людини: чим нижче соціальне становище людини, тим менш якісну інформацію він отримує, тому як він позбавлений доступу, наприклад, до новітніх інформаційних джерел [37].

Вчений наголошує також на тому, що маси є інформаційно бідними, і вони отримують інформацію лише для задоволення власних потреб та розваги. Це також є ще одним доказом того, що маси концентруються лише на задоволенні власних потреб, які з часом тільки зростають. Але ця інформація, якою володіють маси, є об'єктивно безцінною, у той час, як маси впевнені у її інформаційній цінності. Отже, на такий порядок речей впливає така характеристика мас, як відсутність критичного мислення [37].

Властивості мас, що були описані у першому підрозділі продукують і певні соціальні фрейми, на яких базується життєдіяльність цих мас. Це свідчить про те, що масова свідомість сама по собі легко піддається маніпуляціям і її властивості зумовлюють виникнення алгоритмів та механізмів маніпулювання. Стосовно елементів, які є фундаментальними у маніпулюванні, то ними, у першу чергу, є символи та знаки, як було зазначено вище.

У цьому контексті доцільно згадати французького соціолога та філософа - постмодерніста Ж. Бодрійяра. Він писав, що соціальна культура базується, у першу чергу, на знаках. Ці знаки не відображають дійсність, а лише її симулюють. Маси споживають неосяжну кількість інформації, яка інтерпретує факти і у той же час перетворює їх на символи і знаки. Внаслідок надлишку

інформації в свідомості людини відбувається свого роду «роздвоєння», тому що людина не в змозі адекватно сприймати весь обсяг інформації. У результаті, кількість інформації стає настільки великою, що людина перестає звертати увагу на її сенс і не може відділити правду від помилкових суджень та навіть відвертого навіювання. Іншими словами, маси перестають сприймати інформацію і починають просто її споживати.

Так, індивідуальності перетворюються в безособову масу, яка, у свою чергу, являє собою переважну більшість, за яку все вирішують керівні верстви суспільства. Цікаво ще те, що маси поєднують у собі такі діалектичні якості, як повна керованість з одного боку, та абсолютна некерованість з іншого. Зважаючи на це, є необхідність регулювання діяльності мас, адже за відсутності такого регулювання, вони стають некерованими та деструктивно впливають на соціум [5]. Окрім того, що маси за своїми властивостями провокують появу механізмів управління їх свідомістю, існують також і зовнішні фактори, які впливають на появу та розвиток методів управління масовою свідомістю. Наприклад, Ф.Уебстер серед причин виникнення маніпулювання у сучасному суспільстві особливу увагу приділяє боротьбі між владними та впливовими групами, які переслідують свої власні інтереси і метою яких є зміцнення своїх позицій. Лідери цих груп намагаються просувати особисті інтереси або інтереси своєї групи у такому вигляді, щоб маси були впевнені, що це співпадає з суспільними інтересами. Це одна з причин, чому весь спектр інструментів управління масовою свідомістю наразі діє не задля якої-небудь вищої цілі, а в основному для захисту владних або матеріальних інтересів. Отже, виходячи з наявних властивостей та характеристик мас, формуються і механізми, за допомогою яких відбувається управління їх свідомістю [30].

Повертаючись до Р. де Шатобріана, можна зрозуміти, що його вислів про повторення успішно діє в умовах сьогодення і навіть став основою одного з ключових інструментів впливу на свідомість мас. Мова йде про повторення

певного вислову, установки чи навіть наказу або заклику з високою частотою протягом довгого часу.

Не оминув механізм повторення і Г. Лебон, який описував його як частину цілого процесу управління колективною свідомістю. Згідно з Г. Лебоном, запорукою успішного результату є комбінація із твердження, повторення та зараження. Це три основних інструменти, поєднавши які можна гарантувати досягнення цілей маніпуляції. Водночас, ці три компоненти являють собою основи управління масовою свідомістю, і, навіть скориставшись одним із них, результат також буде ефективним. На цих основних інструментах будуються і різноманітні прийоми у сфері інформаційних комунікацій та маркетингу [19].

Для того, щоб зрозуміти можливості кожного з інструментів, потрібно дослідити кожен із них, а також можливі їх комбінації та вплив на суспільство. Керуючись послідовністю, запропонованою Г. Лебоном, логічно почати з твердження, оскільки цей інструмент є універсальним та ефективним незалежно від того, чи комбінується він із якимось іншим.

Отже, першим засобом впливу на масову свідомість є твердження. Його сутність полягає у тому, що, коротке та безпідставне, речення проникає у свідомість мас та закріплюється там. Знову ж таки, можна прослідкувати тісний зв'язок із першим підрозділом, де однією з властивостей мас було те, що маса сприймає будь-які безпідставні твердження, навіть не маючи сумнівів щодо їх правдивості. Однак, ефективніше використання цього засобу у поєднанні із повторенням [12]. Само по собі, твердження справляє потрібний маніпулятору ефект на масову свідомість, але для того, щоб цей ефект закріпити, потрібно повторювати його знов і знов. Результати повторення з часом стають дедалі явними, що обумовлюється проникненням твердження у глибини підсвідомості [44]. Ця техніка управління колективною свідомістю настільки дієва, що може впливати не тільки на маси, а й на індивідів, здатних до аналізу та критичного мислення. Цей процес відбувається, у першу чергу

тому, що з часом людина забуває першоджерела твердження, і воно укорінюється на свідомому та підсвідомому рівнях, а отже, формує подальшу поведінку індивіда [6].

Аналізуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що завдяки повторенню навіть найстійкіший до маніпулятивного впливу розум зрештою може піддатися дії комбінації цих двох технік управління масовою свідомістю.

Після того, як твердження було повторено багато разів та заволоділо і свідомим, і підсвідомим, у масі виникає течія, яка розповсюджується на інших індивідів, що складають масу. Цей процес має назву зараження, який притаманний усім видам мас. Як і виникнення, формування та розвиток масової свідомості не передбачають обов'язкової присутності індивідів в одному місці, так і для процесу зараження також неважлива одночасна присутність. Особливість цього процесу полягає у тому, що зараження має настільки велику силу, що може розповсюджувати не тільки ідеї та образи, але й почуття.

Згідно з Г.Лебоном, одним з найяскравіших проявів зараження є наслідування. Наслідування відноситься до біологічних властивостей індивідів, а також спостерігається і у тварин. Слід зауважити, що у контексті дослідження масової свідомості, мається на увазі саме наслідування у складі маси. Тобто, індивід фактично без цілеспрямованого на нього впливу та, по суті, без будь-яких підстав, починає відтворювати поведінку маси, частиною якої він є [51].

Отже, основний алгоритм управління масовою свідомістю складається з трьох компонентів, які роблять це управління успішним. При цьому, людина вважає, що вона приймає рішення самостійно і що воно є результатом свідомого вибору, у той час як насправді це лише результат маніпулювання.

Причиною такого мислення є процес проникнення у підсвідомість людини певної ідеї, як було зазначено вище.

Ще одним явищем, що забезпечує успішне управління масовою свідомістю, є особиста якість лідера або вождя. Мова йде про харизму, якою повинен володіти вождь. У попередньому розділі було зазначено, що маса не сумнівається у гуманності та законності ідей вождя, навіть якщо висловлювані ним ідеї та думки є об'єктивно жорстокими та неправдивими. З огляду на це, потрібно уточнити та конкретизувати цей феномен: маси слухають свого вождя, якщо відчують довіру та сприймають харизму, якою він наділений. Г. Лебон описує харизму, як певну якість людини, що володіє розумом індивіда. При чому ця харизма може бути як вродженою, так і набутою характеристикою. Набута харизма проявляється у певних соціальних статусах людини – цим і зумовлюється повага, наприклад, до людей у формі [19].

Тобто, харизматичність і статус взаємопов'язані, можна припустити, що ці явища обумовлюють один одне. Як приклад, можна навести ставлення людей до поліції, або загалом до людей у формі. По-перше, індивід не роздивляється поліцейського, як іншого індивіда – він не бачить особистісних якостей, а бачить лише приналежність до певної соціальної групи. По-друге, форма є своєрідним індикатором, який визначає ступінь довіри. Тобто, людина довіряє іншій людині не через особисті якості, а через те, що вона представляє собою певну соціальну групу.

Підсумовуючи усе вищезазначене, можна виділити чотири основні компоненти, з яких складається механізм управління масовою свідомістю: твердження, повторення, зараження та особиста харизма лідера. Використання цих прийомів у правильній послідовності забезпечує ефективність управління масовою свідомістю; цей процес займає багато часу, ресурсів та перетікає дуже повільно, але, тим не менше, його результати закріплюються на дуже тривалий час, адже ідеї та думки проникають у підсвідомість індивіда і формують подальшу його поведінку.

У цьому і розкривається уся прихованість маніпуляції – її не можна розпізнати, адже індивід повністю впевнений у тому, що рішення приймає саме він і що це є його власна позиція чи думка. Прихованість є основною характеристикою процесу маніпуляції, і саме цим, як було зазначено раніше, вона відрізняється від пропаганди та агітації. Можна констатувати, що інші науковці мають підходи, що дещо відрізняються між собою, але загалом, вищезазначений механізм відображається у працях кожного з них.

Наприклад, С. Московічі називає єдиним ефективним засобом управління масовою свідомістю навіювання. Науковець зазначає, що навіювання – це явище, при якому певне розпорядження або повідомлення з переконливою силою змушують індивіда прийняти якусь ідею, емоцію, дію, тобто те, що логічно людина не мала ні найменшої підстави робити [62].

Він також зауважував, що навіювання у контексті масовості аналогічно стану неврозу в індивідуальному контексті. Тобто ці два явища обидва є проявом відходу від логічного мислення, переваги алогічного мислення, а також розколу раціонального та ірраціонального в людині, її внутрішнього і зовнішнього життя. Як можна побачити, суть явища, названого С. Московічі навіюванням співпадає з механізмом, який запропонував Г. Лебон.

Не можна заперечувати, що світ знаходиться у фазі інформаційного суспільства. Інформація зараз багатofункціональна – вона виступає і ресурсом, і учасником економічних відносин, і засобом направляти мислення та поведінку людей в потрібному напрямку для суб'єктів, які цю інформацію продукують.

На сьогоднішній день інформації стає настільки багато, що індивід вже не орієнтується в інформаційних потоках, які на нього направлені. Згадуючи властивість людини усе спрощувати та зводити до якоїсь конкретної формули, яку описував Х. Ортега-і-Гассет, індивід не вдається до критичного мислення, а дозволяє цим потокам осідати у своїй підсвідомості і приймає за істину усе,

що надходить з інформаційних джерел. З огляду на це, можна зробити висновок, що сучасний світ став величезним плацдармом для різного роду маніпуляцій масовою свідомістю, а споживання перетворилося на основний вид діяльності, не стала винятком і інформація, яку соціум споживає на рівні з іншими продуктами, які пропонуються.

Основним інструментом, за допомогою якого просуваються ідеї та думки, є засоби масової комунікації (ЗМК). За допомогою ЗМК інформація потрапляє до адресата – певної соціальної групи, населення певної території, на яке вона спрямована. Уся інформація, в свою чергу, може бути розділена на дві групи: естетична інформація і семантична інформація. Естетична інформація не підкоряється логіці і пробуджує певний психічний стан - емоції і реакцію, але не відображає дійсність. Будь-яка естетична інформація спрямована не на розуміння, а на пропозицію, тому вона може легко стати інструментом зловживання.

Семантична, або умовна, як її часто називають, інформація ґрунтується на переконаннях та інтересах і адресована логіці та здоровому глузду. Вона була інформацією, яка відіграла важливу роль у політичній діяльності, перш ніж відбулося активне залучення засобів масової інформації до політики. У практичному сенсі влада віддає перевагу естетичній інформації, тому що вона здатна підготувати події, які суперечать логіці та реальному стану справ, що іноді корисно для влади еліти. Це своєрідне явище, оскільки естетична інформація спрямована не на розуміння, а на пропозицію стійких символів за допомогою різних ефектів.

Оскільки засоби масової комунікації як соціальний інститут мають статус офіційного джерела інформації, який характеризується високим рівнем довіри широкої аудиторії, від них очікується оцінка інформації. Ця оціночна інформація спрямована на формування громадської думки. Якщо в практичному сенсі преса частіше базується на семантичній хвилі, телевізор

використовує свій аудіо- та відео- потенціал і впливає на естетичне сприйняття свідомості аудиторії [31].

Телебачення є основним інструментом політичного впливу на аудиторію через його об'єктивні технічні властивості. Телевізор побудований з мозаїчних зображень, що представляють весь світ як окремі посилення. Посилення, що надходять у розум глядача, порушують загальну дисперсію мозаїки, намагаючись приєднати їх до семантичної єдності. Текст, який читає диктор, сприймається як очевидна правда через особливий статус телебачення як медіа-установи [22].

Естетична інформація у вигляді аудіо- та відеопотоку будується не логічно. У цьому потоці немає консистенції, аргументації та розумного контексту, якщо він не доданий текстом диктора. Тому індивід сприймає цю інформацію, не маючи змоги її фільтрувати. Маніпулятивне кодування посилення залишається непоміченим для масової аудиторії, оскільки різниця між реальністю та її інтерпретацією практично нематеріальна, тоді як спотворення дійсності неможливо уникнути. Тут використовуються такі способи подання інформації, як повторення, розбивка, терміновість та сенсаційний характер звіту. Також використовуються відсутність альтернативних джерел інформації, одностороннє подання новин та приховування альтернативних новин. Таким чином, віртуальна реальність створюється замість відображення справжньої дійсності.

Схожими тактиками користуються розробники реклами та власники інтернет-медіа, поширюючи інформацію за допомогою веб-простору. Часто використовується технологія ізоляції адресата від іншого впливу. Використовується також спосіб спрощення презентації новин, його стереотип та використання різних метафор. Тут мається на увазі, що "правильною" мовою буде те, що використовується журналістами ЗМІ. Це означає, що "правильна" мова для телебачення використовується диктором, який читає текст, наданий редактором, який працював на матеріалі журналіста, як це було

рекомендовано начальником. За допомогою слів і відео створюється контекст посилання, який завжди можна змінити, спростити або ускладнити.

Такі маніпуляції тісно пов'язані з природою сприйняття людини. Особистість за своєю природою підсвідомо приваблюють спрощені пояснення. Існує певна особливість людської свідомості, яка пристосовує всю нову інформацію до існуючих стереотипів. Метод такого спрощення допомагає маніпулятору продемонструвати головну ідею, яку слід запропонувати аудиторії в стислому, сильному та вражаючому вигляді - твердження [25].

Знову ж таки, у контексті засобів масової комунікації, як було зазначено вище, використовуються усі головні інструменти управління масовою свідомістю. Але деякі з них також можуть бути використані у більш відкритих пропаганді чи агітації. Головним способом зміцнення стереотипів у свідомості людини є повторення. Повторення дає новині додаткову особливість твердження, іншими словами, перетворює її в фікцію ідеї, а ідея, в свою чергу, стимулює дії. Технологія пропаганди заснована на тому, що це є саме техніка повторення у чистому вигляді.

Природа терміновості допомагає посиленню робити сильний вплив на аудиторію та збільшує можливості маніпулювання. Техніка розбиття посилання призводить до втрати сенсу та цілісності цього посилання. Подія, підкріплена маркерами важливості та оригінальності, є штучною та спотвореною за своїм значенням. Дуже часто сенсація використовується для того, щоб покласти край скандалу або психозу, коли необхідно відвернути увагу громадськості [8].

У багатьох країнах, де доля державних посад вирішується шляхом виборів, успіх тієї чи іншої політичної сили залежить не від того, наскільки переконливою є ідеологічна програма свого кандидата, а наскільки грамотно йому вдалося організувати показ у ЗМІ. Вірогідність перемоги кандидата в

передвиборчій кампанії залежить від того, чи вдалося йому бути в центрі уваги медіа-кампанії. Існують також офіційні та неофіційні новини. Офіційні новини, як правило, підтримують вже існуючий розподіл сил і відображають погляди правлячих структур у конкретному суспільстві на даний момент. Неофіційні новини - це джерела опозиції. В цілях пропаганди також використовується інформаційна асиметрія, оскільки в кожному суспільстві офіційна ідеологія протистоїть неофіційній. Існує також метод асиметрії висвітлення, коли одне явище повністю висвітлюється, а інше затьмарюється. У повсякденному житті кожна людина може помітити, що одна подія розкрита позитивно, інша - негативно. У цьому контексті інформаційна асиметрія поступово зникає, і людина звикає до односторонньої інтерпретації: позитивної чи негативної [35].

Професіоналізм журналістів ЗМІ, коли якість пропонованих матеріалів ретельно перевіряється на достовірність фактів та емоційне забарвлення подій, не завжди може гарантувати високу довіру аудиторії до джерела інформації. Кореспонденція між критеріями публікацій та інформаційними продуктами - стандарти, включаючи ефективність, об'єктивність, автентичність та вираження власної думки незалежно від політичних умов, роблять ЗМІ джерелом довіри, яке прагне до ідеалу. На даний момент головною проблемою є самоцентрування самих журналістів у своєму викладі тієї чи іншої доповіді. Є факти, коли на підставі експертних висновків, публікація дає власну оцінку події, і таким чином нав'язується "правильна інтерпретація" та об'єктивність, використовуючи метод фальшивої аналітики [65].

Аудиторія зазвичай очікує оціночної інформації від ЗМІ. Це пояснюється тим, що засоби масової інформації як соціальні інституції мають статус офіційного джерела інформації, якому довіряють маси. Також у ЗМІ згадуються анонімні авторитетні джерела, які пропонують ідею приховування новин і, таким чином, створення "віртуальної" дійсності, а не відображення істини. Наразі можна виокремити основні тактики та прийоми ЗМІ для впливу

на масову свідомість: стереотип, "поляризація" інформаційного потоку, ізоляція адресата від іншого впливу - відсутність альтернативних джерел інформації, часткове приховування інформації, створення посилань з використанням професійних термінів, фальшива аналітика та експерти, спрощення, стандартизація, повторення [66].

Спеціальна методика маніпулювання медіа включає інформаційну асиметрію та асиметрію покриття. Тут варто відзначити використання метафор, концентрацію уваги на авторитетних і часто анонімних джерелах, методах контрасту, фальшивої аналогії та стереотипних посилань. Медіа матеріали не завжди професійні з точки зору нейтральності – журналісти не у всіх випадках стримуються від бажання висловити свої власні погляди. Дуже часто, спираючись на думку експертів, публікація дає часткову, односторонню оцінку події [71].

Якщо взяти до уваги те, що технології маніпулювання також розвиваються і вдосконалюються, суспільство має більше закликати до соціальної відповідальності самих журналістів та дотримуватися етики журналістів як основи професіоналізму журналіста. Засоби масової інформації повинні намагатися відповідати репутації прогресивного інноваційного інституту суспільства, надаючи йому максимально об'єктивну та ефективну інформацію. Журналісти повинні намагатися утримуватися від чітких заяв на користь тієї чи іншої партії, намагаючись дотримуватися рівноваги та уникати екстремальних оцінок реальних ситуацій. Лише у такий спосіб можна зрушити з місця ситуацію, пов'язану із використанням засобів масової інформації у маніпуляції свідомістю мас. Відсутність екстремальних виразів та стереотипів пропаганди робить джерело інформації гідною довіри. Наявність анонімних та авторитетних джерел інформації виключає будь-яку альтернативну інтерпретацію новин. Таким чином, у свідомості аудиторії формується певний стереотип [69].

На даний момент прогресивні засоби масової інформації вважають себе соціально відповідальною установою. У той же час, чим менше задіяний медіа, тим менше він використовується як інструмент впливу на свідомість своєї аудиторії. Отже, економічна незалежність ЗМІ має величезне значення. Суспільство, захищаючи власні інтереси, має більше закликати до соціальної відповідальності журналістів, їх професіоналізму та дотримання журналістської етики як основного принципу професіоналізму в журналістиці. Тобто основним засобом управління масовою свідомістю є засоби масової комунікації [31].

Наразі стало набагато легше управляти свідомістю мас, адже із розвитком Інтернету та його доступності, чи не кожен може маніпулювати певною категорією людей. На сьогоднішній день основним ЗМК залишається телебачення, але, наприклад, якщо говорити про молоде покоління, то більшість з них відмовляються від телевізорів на користь Інтернету [54]. У сучасних реаліях використовуються дедалі більше можливостей зробити із особистості бренд, почали з'являтися так звані лідери думок, які не обов'язково повинні мати навіть освіту або певний соціальний статус, але можуть вести за собою натовпи і маси. Як зазначалось вище, це прояви харизми, яка так необхідна для управління масовою свідомістю – і завдяки Інтернету стало можливим цю харизму демонструвати незалежно від приналежності до якоїсь соціальної групи – потрібно лише мати доступ до Інтернету [55].

У розділі були розглянуті основні підходи до визначення масової свідомості на основі наукових робіт Е. Дюркгейма, Г. Лебона, З. Фрейда, Х. Ортега-і-Гассета, С. Московічі та інших вчених, що дає змогу комплексно оцінити феномен масової свідомості.

У результаті було запропоноване авторське визначення масової свідомості, а саме: масова свідомість – окремий вид свідомості, який

відображає ставлення суспільства до певних подій та явищ і характеризується активізацією несвідомого й ірраціональністю мислення та поведінки.

Масова свідомість є самостійним явищем, яке існує і розвивається окремо від індивідуальної та може бути домінуючим по відношенню до окремого індивіда. Також масова свідомість розвивається незалежно від того, знаходяться індивіди поруч у просторово – часовому вимірі, чи ні. Окремо заслуговує уваги те, що задля формування масової свідомості індивіди повинні мати однакові спільні почуття, емоції та думки, і ця сукупність є ядром масової свідомості.

Стосовно характеристик мас можна виділити декілька основних, які допомагають виокремити індивідів, що належать до маси, а також узагальнити уявлення про маси. Серед них : безособовість, ірраціональність, інстинктивність та відсутність критичного мислення. Отже, відштовхуючись від даних характеристик та наслідків, які вони спричиняють, можна стверджувати, що діяльність мас сама по собі є більшою мірою деструктивною та потребує регулювання.

Масова свідомість та можливість управління нею вказує на те, що ці феномени є ефективними інструментами соціальних та політичних змін. Згідно з проаналізованими джерелами та науковими працями, можна зробити висновок, що маси в певній мірі є керованими, цю здатність легко втратити. Також масова поведінка може бути направлена у різні напрямки соціальних настроїв, а отже вона може бути не тільки деструктивною.

Основні компоненти алгоритму управління колективною свідомістю з'явилися ще дуже давно, але не втрачають своєї актуальності і зараз. Сучасні соціальні реалії та можливості інформаційних технологій тільки розширюються, а отже з'являються додаткові фактори впливу на свідомість мас. Успішна маніпуляція колективною свідомістю стає можливою за дотриманням певного порядку компонентів, а саме у такій послідовності:

твердження, повторення, зараження. Але основною рушійною силою у цьому процесі є така характеристика індивіда, як харизма. Для того, щоб натовп або маса слідували за лідером, йому потрібно володіти харизмою – вродженою чи набутою. Також окремі складові описаного вище алгоритму використовуються як основа і в інших формах управління масовою свідомістю, але більш відкритих – наприклад, пропаганди чи агітації. Стосовно джерел передачі інформації від суб'єкту, який її продукує до безпосереднього адресата, варто згадати, що такими джерелами є засоби масової комунікації, які стали самостійним соціальним інститутом після їх з'єднання з політичними силами. Не дивлячись на те, що сучасний світ дедалі більше захоплює Інтернет, основним джерелом комунікації для людей залишається телебачення.

Загалом, можна зазначити, що управління масовою свідомістю – керований та послідовний процес, що направлений на досягнення певної цілі і стає можливим завдяки спеціальним технікам та засобам масової комунікації.

РОЗДІЛ 2. ПРИМИРЕННЯ ЯК КІНЦЕВА МЕТА ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Теоретичні підходи до феномену «примирення».

Примирення є дуже важливим компонентом у пост конфліктному врегулюванні, адже побудова нових відносин між колишніми супротивниками є основою мирного співіснування. Відсутність примирення після завершення конфлікту ставить під загрозу усі зусилля, які були докладені до врегулювання конфлікту та залишає високу вірогідність конфліктів у майбутньому.

Для того, щоб повністю розкрити суть такого явища як примирення, потрібно спершу звернути увагу на його визначення. Поняття «примирення» трактується у Кембріджському словнику як «ситуація, коли двоє людей або груп людей знову стають дружніми після певних подій». Інше визначення, яке також можна зустріти у цьому словнику виглядає так : «примирення – це процес прийняття або узгодження двох протилежних переконань, ідей або ситуацій» [49].

Тобто, примирення безпосередньо стосується конфлікту, а точніше, воно є одним з видів завершення конфлікту. Цей зв'язок є одностороннім – конфлікт може завершитись без примирення, а ось примирення не може відбутись без конфлікту, який і став поштовхом до такої форми його розв'язання. Слід зазначити, що примирення – це не тільки процес, а ще й психоемоційний стан, яким характеризуються сторони конфлікту у разі успішного його вирішення. Тобто, цей термін знаходиться у науковому полі як соціальної психології, так і індивідуальної.

Примирення як наслідок збройного конфлікту являє собою дуже оптимістичний сценарій, адже мова йде не про індивідуальний рівень конфлікту, а про масовий. Під час подолання наслідків збройного протистояння, де мали місце різні звірства та зловживання, постає дуже складне питання примирення населення, яке, в свою чергу, не здатне навіть

співіснувати один з одним. Війна спричиняє неосяжні деструктивні наслідки не тільки в матеріальному світі соціуму, а в першу чергу у психічному.

Нерозв'язані міжгрупові конфлікти вимагають формування конфліктного етосу, щоб суспільство адаптувалося до конфліктної ситуації, пережило стресовий період і успішно боролось з противником. Формальне припинення такого конфлікту починається з усунення сприйняття несумісності у кожної зі сторін шляхом переговорів між своїми представниками, тобто процесом вирішення конфліктів. Але це лише частина довгострокового процесу примирення, який вимагає формування відносин на основі взаємної довіри і прийняття, співпраці і врахування потреб.

Психологічний аспект примирення вимагає змін у конфліктному етосі, особливо щодо соціальних переконань стосовно групових цілей, противника, об'єднання, міжгрупових стосунків. У психологічному контексті під примиренням мається на увазі формування позитивного етосу миру, але це дуже важко у випадках нерозв'язного конфлікту. Політичні психологи можуть і повинні поліпшити стан знань про примирення, якому до сьогоднішнього дня приділялося менше уваги, ніж вирішенню конфліктів. Основна складність полягає у тому, що кожна зі сторін конфлікту вважає себе жертвою [42].

Існує безліч ситуацій, які можуть привести людину як окремого індивіда або як члена колективу до відчуття жертви. Можна припустити, що відчуття жертви описує тривалий психологічний стан розуму, який включає в себе переконання, відносини, емоції і поведінкові тенденції. Це, з одного боку, пов'язано з прямим або непрямим досвідом віктимізації, а з іншого боку – з його змістом в особистому сприйнятті. Іншими словами, це стан, в якому пережита шкода і стійкі наслідки стають елементами особистості жертви. Отже, процес віктимізації тісно пов'язаний із примиренням, і являє собою не тільки соціальний процес, але і психологічний стан індивіда. Оскільки розглядається конкретно примирення в умовах збройного конфлікту, то доцільним буде зауважити, що в цьому випадку треба розглядати

віктимізацію, як явище колективне, адже національне примирення після збройного протистояння стосується безпосередньо усіх верств населення країни або регіону, де це протистояння відбувалося [46].

Одним з видатних дослідників колективного відчуття жертви є Е. Віано, професор Американського університету у Вашингтоні. Він пропонує стадії процесу віктимізації, які формують як індивідуальне відчуття жертви, і, як наслідок, колективне:

- 1) люди зазнають шкоди, травм або страждання, що спричинені іншою особою/ особами або установами;
  - 2) деякі з них сприймають цю шкоду як незаслужену, нечесну та несправедливу, що змушує їх розглядати себе як жертву;
  - 3) деякі з тих, хто сприймає себе як жертву, намагаються отримати соціальну перевірку шляхом переконання інших (сім'я, друзі, влада тощо) визнати, що шкоду було завдано, і що вони є жертвами;
  - 4) деякі з тих, хто стверджує, що вони стали жертвами, отримують зовнішню перевірку своєї заяви, стаючи "офіційними" жертвами (в результаті вони можуть отримати соціальну чи інституційну підтримку та компенсацію).
- [85]

Отже, ці чотири чинники формують відчуття жертви на індивідуальному, а потім і на колективному рівні.

Слід зазначити, що інший науковець в області віктимології - німецький професор Р. Стробл, сформував свою класифікацію, яка співвідноситься із класифікацією Е. Віано. Мінімальні критерії, за якими можна розпізнати жертву, за Р. Строблом мають наступний вигляд:

- 1) виявлення єдиної події, що завдала шкоди;
- 2) її негативна оцінка;
- 3) розгляд події, як неконтрольованої;
- 4) її віднесення до особистого або соціального правопорушника;

5) її розгляд як порушення спільно діючої норми [76].

Збройний конфлікт підпадає під усі вищезазначені критерії, і, чим довше він триває, тим більше відчуття жертви укорінюється у колективній свідомості, а це ставить під загрозу можливість примирення як таку. Тобто, колективне почуття жертви можна виокремити як одну з фундаментальних перепон на шляху до примирення.

Ще один науковець, який глибоко досліджує колективне почуття жертви – Д. Бар-Тал, ізраїльський професор, - зазначає, що так само як люди відчують себе жертвою через особистий досвід, колективи, такі як етнічні групи, також можуть мати такі відчуття. Це може бути результатом подій, які шкодять членам колективу через приналежність до цієї групи, навіть якщо не всі учасники групи безпосередньо зазнають шкоди [42].

Групи можуть постраждати від колективної віктимізації, що, так само як і індивідуальна віктимізація, не ґрунтується лише на об'єктивному досвіді, але також є частиною соціального конструкту. Це означає, що на колективному рівні віктимізації члени колективу мають спільні уявлення про внутрішньогрупову віктимізацію, тобто про соціальну групу, до якої вони належать. Поділ цих переконань відображає почуття колективної жертви. У цьому випадку заподіяна шкода повинна сприйматися як навмисна, спрямована на групу чи до членів групи через їхнє членство у цій групі. Члени групи відчують це на основі їх ототожнення з групою. Акт, здійснений з наміром завдати шкоди будь-якій групі в цілому або окремим його членам також впливають на мислення та почуття інших членів групи, які безпосередньо не постраждали. Вони сприймають цю шкоду як спрямовану на них через ототожнення себе з групою [42].

У цьому контексті варто згадати британського соціального психолога Дж. Тернера та його соціально – психологічну теорію самокатегоризації. Запропонована Дж.Тернером, ця теорія особливо актуальна при дослідженні

відносин між членами групи, соціальної ідентичності та поділу вірувань у групі. Обмін думками є одним з основних елементів формування групи та вираження загальної соціальної ідентичності, оскільки вірування з певним змістом визначають групу в цілому. Особи, визначаючи себе членами групи, набувають ці переконання та вірування через процес деперсоналізації як частини формування їх соціальної ідентичності. Згодом вони продовжують приймати різні вірування, погляди та емоції на основі досвіду своєї групи.

Наприклад, чіткі ознаки того, що члени групи більше схильні до емпатії, коли вони знають про страждання та переживання інших членів групи. Це важливий психологічний механізм, який лежить в основі розвитку колективного почуття жертви серед членів групи, які безпосередньо не зазнають шкоди. Таким чином, самосприйняття колективної жертви ґрунтується і відображається в обміні суспільними віруваннями, відносинами та емоціями. Вони забезпечують одну з основ для суспільної системи [75].

Спільні вірування, такі як вірування про жертви, служать основою для побудови загальної дійсності, культури, ідентичності, спілкування, єдності, солідарності та узгодженої діяльності. Крім того, суспільства можуть усвідомити минулу шкоду і перетворити її у потужні культурні наративи, які стають невід'ємною частиною соціальної ідентичності. Нарешті, колективне відчуття жертви стає призмою, через яку суспільство обробляє інформацію та приймає рішення [82].

Таким чином, можна сказати, що конфліктний етос та відчуття колективної жертви – перші масові психологічні явища, на які варто звернути увагу для побудови логіки процесу примирення, адже примирення – це також психоемоційний стан. Такі феномени, як відчуття колективної жертви, являють собою психологічну основу розділених суспільств, тому працювати потрібно починаючи саме з цих аспектів.

Якщо розглядати примирення у контексті збройного конфлікту, то логічно використовувати це явище як одну з цілей постконфліктної розбудови, адже, незалежно від результату, суспільства мають не тільки вміти співіснувати один з одним, але і побудувати стійкі відносини, основані на довірі. Зрозуміло, що постконфліктне врегулювання стосується, у першу чергу, інституційних змін та подолання наслідків збройного протистояння задля забезпечення нормального функціонування інфраструктури та життєдіяльності людей. Але чим раніше почнеться вестися робота, пов'язана із психологічною стороною конфлікту, тим більше шансів на досягнення примирення. Це пов'язано також із тим, що пам'ять про події з часом змінюється і трансформується, що, в свою чергу призводить до ускладнення процесу примирення, або зовсім нівелює усі спроби його досягнення[74].

Цей процес відбувається не лише на індивідуальному рівні, а і на колективному, адже існує також і колективна пам'ять, з якою працювати набагато складніше, адже колективна свідомість, у такому випадку, піддається зовнішньому впливу зацікавлених груп. Формування колективної пам'яті прямо пов'язане із формуванням наративу миру, що, у свою чергу стає одним з етапів у процесі досягнення примирення. Оскільки у пам'яті є властивість змінюватись і трансформуватись, то чим раніше почнеться процес примирення, тим вище вірогідність його позитивного результату.

Примирення не є необхідним процесом в кожному міжгруповому конфлікті. Воно може бути застосовано тільки до тих конфліктів, які тривали довгий час і характеризувалися широким спектром насильницьких дій. Коли такий конфлікт переживають протягом багатьох років, існує значне скупчення ворожості, ненависті і забобонів; колективні спогади відображаються у подіях, пов'язаних із конфліктом; різні продукти культурного життя відображають антагоністичні настрої; переконання, пов'язані з конфліктом, стають переконаннями суспільства і включені в етос; і принаймні одне

покоління соціалізується в конфліктному кліматі, не знаючи іншої реальності [43].

Конфлікти із широким спектром насильницьких дій це ті, в яких люди з кожного боку (часто цивільні особи) зазнають вбивств і поранень, з'являються біженці, а майно руйнується або пошкоджується. Особливе значення мають саме вбивства і поранення, через порушення морального кодексу святості життя, глибоке емоційне залучення суспільств у фізичне насильство, незворотність ситуації і появу бажання помсти.

Ці затяжні і насильницькі конфлікти, які вимагають примирення, можуть бути різних типів. Деякі з них можуть відбуватися в суспільстві, розділеному через ідеологічне питання (наприклад, в Іспанії, Сальвадорі або Чилі); деякі з них можуть відбуватися всередині однієї країни на основі міжетнічних, міжрасових або міжрелігійних розколів (наприклад, в Північній Ірландії, Південній Африці, Туреччині або Ізраїлі); і деякі з них пов'язані із задоволенням суперечливих інтересів двох держав (наприклад, Франція і Німеччина, Ізраїль і Єгипет, або Індія і Пакистан).

Найважливіше значення для розуміння процесу примирення є результат врегулювання конфлікту, зокрема, чи є результатом формального припинення конфлікту те, що дві групи супротивників повинні будуть знаходитись в одній політичній системі (наприклад, як в Південній Африці, Боснії, Руанді, Сальвадорі) або будуть жити в двох окремих державах (наприклад, ізраїльтяни і палестинці, французи і німці, поляки і німці) [64].

Ці два різних результати вирішення конфліктів вимагають різних форм примирення. Перша форма потребує впровадження однієї політичної, соціальної, економічної, юридичної, культурної та освітньої систем, які будуть включати в себе двох колишніх противників; друга форма - передбачає існування колишніх противників у двох окремих системах. Перша форма орієнтована на побудову нової системи як частини розбудови мирних

стосунків у суспільстві, заснованих на довірі на взаємодопомозі. Друга форма вимагає побудови двосторонніх відносин між суспільствами, що знаходяться у двох різних країнах [64].

Якщо розглядати примирення після внутрішньогрупового конфлікту, доречно згадати науковця Дж. П. Ледерака, який виділив чотири основні складові примирення, а саме:

- правду, яка передбачає відкрите вираження минулого;
- милосердя, яке потребує прощення задля побудови нових відносин;
- справедливість, яка передбачає реституцію та нову соціальну реструктуризацію;
- мир, який зосереджується на спільному майбутньому, добробуті та безпеці для усіх членів суспільства.

У свою чергу, для примирення після міждержавних конфліктів рекомендується побудова нових політичних, економічних, соціальних та культурних відносин між колишніми противниками [59].

Але варто зауважити, що незалежно від різновиду конфлікту, в усіх теоріях звертається увага на те, що примирення потребує психологічних змін – переходу до таких переконань та відносин, які б допомагали підтримувати мирні взаємовідносини між колишніми ворогами.

Примирення потребує змін у конфліктному етосі через створення наративу миру та сприяння зникненню такого явища, як колективне відчуття жертви. З теоріями, які стосуються цих двох явищ тісно пов'язані соціальні вірування. Вищезгаданий науковець Д. Бар-Тал виділив основні соціальні переконання у суспільствах, які переживають затяжний насильницький конфлікт. Ці переконання визначають ставлення до себе та своєї групи, а також до противника:

1) Переконання про соціальні цілі. Найважливіша зміна в конфліктному етосі стосується соціальних переконань про справедливість власних цілей; ці переконання суперечать безлічі подібних переконань, яких дотримується група противників стосовно своїх власних цілей. Суспільства, що залучені до нерозв'язного конфлікту, будують різні виправдання і обґрунтування, міфи, символи та ритуали, щоб служити цим цілям.

2) Переконання щодо групи противника. Ще один крок до примирення, згідно теорії Д. Бар-Тала, полягає у зміні щодо стереотипів про іншу сторону конфлікту.

3) Переконання щодо своїх груп. У контексті примирення стосується зміни уявлення щодо членів своєї групи, надання об'єктивної оцінки внутрішньогруповим характеристикам.

4) Переконання щодо міжгрупових відносин. Також стосується зміни стереотипів щодо стану відносин між ворогуючими групами. А точніше, - ліквідування негативних стереотипів та побудови нових – позитивних.

5) Переконання щодо миру. Стосується уявлення про мир. Суть полягає у тому, що зазвичай суспільства, які залучені у довготривалий насильницький конфлікт, уявляють мир як щось недосяжне та утопічне і не можуть уявити, що конфлікти не обов'язково закінчуються виграшем однієї зі сторін. Примирення має на меті зміну вірувань груп про мир [46].

Відповідно, соціальні переконання в значній мірі сприяють соціальній ідентичності суспільства. З огляду на це, будь-які зміни становлять загрозу для членів суспільства, які бояться втратити те, що пов'язує їх один з одним і спонукає їх до дій. Подібні переконання добре укорінюються у суспільстві. Під час нерозв'язного насильницького конфлікту мобілізовані культурні, освітні, соціальні та політичні інститути поширюють такі переконання і допомагають підтримувати їх. Канали комунікації, такі як література, виступи лідерів, телевізійні програми, газетні статті, статті у інтернет-порталах, а іноді і академічні дослідження поширюють ідею конфлікту, не надаючи альтернативних версій.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, зазначений вище, а саме: довготривалі конфлікти переживає хоча б одне покоління, вони включають членів суспільства, які не знали ніякої іншої реальності. Ці громадяни були соціалізовані в світлі конфлікту, набуваючи етос конфлікту з його переконаннями, символами і міфами. В результаті менталітет цих молодих поколінь важко змінити. І ще одне припущення, яке стосується соціальних переконань полягає у тому, що під час нерозв'язаного насильницького конфлікту саме явище конфлікту стає ідеологічною основою для різних політичних груп. Ці групи розглядають суспільні переконання конфліктного етосу як своє кредо, і, таким чином, будь-яка зміна переконань загрожує їх існуванню. Тому такі групи різними способами уникають зміни нарративу конфлікту та усіх соціальних переконань стосовно цього конфлікту [46].

Отже, як вже було зазначено, примирення це більше психологічний процес, аніж технічний. Якщо розглядати концепцію примирення Д. Бар-Тала, то примирення це сукупність психологічних змін, що передбачає тяжке психологічне навантаження на суспільства, які знаходяться на шляху до нього.

Пропонується також авторське визначення примирення, а саме: примирення - це процес створення якісно нових, позитивних відносин між колишніми супротивниками і формування нового нарративу миру. І, якщо розглядати примирення з психологічної точки зору, то у контексті управління масовою свідомістю можливо направити інформаційні потоки на формування нового етосу миру, оскільки застосування засобів масової комунікації нерідко спрямовані на протилежні цілі і досягають успіху.

Таким чином, психологічний вплив засобів масової комунікації за умови правильної подачі інформації може сприяти прискоренню досягнення примирення, але тільки у тому випадку, якщо інформація буде подаватися максимально об'єктивно та у такому форматі, щоб не завдати шкоди психологічному стану соціуму, на який вона направлена.

Складність полягає у тому, що не можна заперечити існування політичних груп, які спрямовують інформаційні потоки для підігріву конфліктного етосу, тим самим утворюючи замкнуте коло, розірвати яке можна лише за допомогою колосальних зусиль у всіх сферах суспільного життя, і у першу чергу, варто приділити увагу створенню незалежних, незаангажованих медіа, які б висвітлювали об'єктивні факти про події та сприяли б формуванню етосу миру.

2.2. Примирення як складова механізму правосуддя перехідного періоду

Примирення застосовується у процесі пост конфліктного врегулювання задля поновлення або побудування відносин між колишніми противниками. Наразі, в наукових та політичних колах України досить часто обговорюється система правосуддя перехідного періоду як спосіб вирішення конфлікту на Сході, і тому важливо окреслити місце процесу примирення саме у цьому комплексі механізмів конфліктовирішення та подолання наслідків збройного протистояння.

Примирення – це складний комплекс процесів, які пов'язані з побудовою або відновленням відносин, часто в результаті масових порушень прав людини. Це може відбуватися на індивідуальному, міжособистісному, суспільно-політичному та інституційному рівнях. Виділяють два основних види примирення: «тонке» (якщо воно засноване на співіснуванні із невеликим рівнем довіри або її відсутністю, повагою і загальними цінностями) та «товсте» (якщо воно засноване на відновленні гідності, ліквідації структурних причин маргіналізації і дискримінації та поновленні жертв у їх правах та наданні їм статусу повноцінного громадянина [64]).

Незважаючи на складність і непередбачувані обставини, примирення дійсно відбувається в суспільствах, які були уражені конфліктом або репресіями, за допомогою процесів правосуддя перехідного періоду, що здатні внести свій вклад в примирення через їх результативність і наявність процесів дискурсу, а також залучення усіх сторін протистояння. Контекст є критичним фактором, що формує процеси примирення і їх цілі. Різні види примирення можуть застосовуватись на усіх стадіях, окремо або разом.

Термін «примирення» вже давно пов'язаний із правосуддям перехідного періоду, і часто вважається однією з його цілей. У той же час, примирення завжди було спірною та невизначеною концепцією, яка зумовила появу різних

інтерпретацій та підходів. Більшість методів примирення і його зв'язок з правосуддям перехідного періоду не дають повного розуміння феномену «правосуддя перехідного періоду».

Правосуддя перехідного періоду з'явилося у Латинській Америці у 80х роках 20 сторіччя. Це комплекс заходів, пов'язаних з систематичними або масовими порушеннями прав людини, який забезпечує відшкодування жертвам порушень, а також створює можливості або сприяє трансформації політичних систем та конфліктів [87].

По суті, особливу увагу таке правосуддя зосереджує на тому, що необхідно досліджувати конкретний контекст і розуміти проблеми, які можуть бути найбільш важливими при визначенні доцільних та ефективних підходів до подолання наслідків масових порушень прав людини. Усвідомлення контексту особливо важливо при будь-якій дискусії, що стосується примирення, оскільки його значення і цілі будуть варіюватися.

Правосуддя перехідного періоду належить до процесів, орієнтованих на правосуддя, які суспільства застосовують в результаті широкомасштабних порушень прав людини, як правило, у порівняно недавньому минулому. З правом жертви на справедливість в центрі цього підходу, таке правосуддя прагне реагувати на складність кожного контексту.

Процеси перехідного правосуддя стикаються з масовими порушеннями прав і свобод людини в складних умовах, коли система правосуддя і захист прав значно або повністю зазнали невдачі, а це означає, що весь спектр проблем, пов'язаних із конфліктом, не може бути усунений звичайними цивільними або кримінальними засобами. Крихкість державного управління в такому випадку може налічувати багато факторів, таких як слабкі інститути, політична нестабільність, корупція, обмежений освітній потенціал, нестача фінансових ресурсів і відсутність організації громадянського суспільства. Ці чинники є перешкодами, які роблять перехідні процеси правосуддя більш комплексними та комбінованими [43].

Слід додати, що процеси перехідного правосуддя повинні мати щонайменше чотири прямі цілі:

- Боротьба з безкарністю за масові порушення прав людини;
- Визнання гідності жертв порушень прав людини як громадян і об'єктів певних прав;
- Відновлення довіри громадян до державних установ, особливо до таких, що гарантують забезпечення прав людини;
- Запобігання майбутніх серйозних порушень прав людини [73].

Окрім наведених вище цілей, можуть бути присутні інші, які не суперечать основним. Серед додаткових цілей правосуддя перехідного періоду можна виокремити відновлення верховенства права, належне управління, демократизацію, миро будівництво та запобігання новим конфліктам.

Відновлення верховенства права має на увазі те, що процеси перехідного правосуддя сприяють відновленню віри в основні принципи рівності перед законом і загальний доступ до правосуддя, а також можуть забезпечити покарання для груп, які зловживали правами більш слабких або маргіналізованих. Судові процеси, швидше за все, будуть сприяти забезпеченню верховенства права, якщо вони будуть враховувати тих, хто скоїв тяжкі злочини в минулому, стимулювати реформу таких інститутів, як судова система, і за допомогою процесів, які вони розробляють і впроваджують, демонструвати прихильність держави правильній процедурі, справедливості, недискримінації та участі громадськості або жертви.

Принципи належного управління близькі до принципів верховенства права; акцент на належне управління з точки зору перехідного правосуддя може бути найбільшою мірою заснований на конституційній та інституційній реформах, які дозволять усунути корумпованих чиновників, створити ефективні наглядові органи, і забезпечать прийняття структурних реформ. Однак весь процес і ряд заходів, що виходять за рамки реформи, також повинні в значній мірі сприяти створенню культури інституційної звітності [88].

Поява терміну «перехідне правосуддя» збіглося з хвилею політичних переходів до демократії, яка відбувалася з 1970-х по 1990-ті роки. Однак конкретний взаємозв'язок зусиль перехідного правосуддя з процесами демократизації – питання невизначене. Можна припустити, що відновлення верховенства права та належного управління може сприяти створенню більш міцної демократії, також зрозуміло, що може бути різниця між перехідною демократизацією і перехідним правосуддям. Аргументи стосовно того, що процеси правосуддя перехідного періоду сприяють зміцненню демократії, ґрунтуються на ідеї, що воно допомагає зміцнювати довіру до демократичних інститутів і цінностей, таким чином відновлюючи інститути, які були неприйнятними, через демократичний порядок, а також шляхом відновлення жертв як громадян та носіїв прав.

Перехідне правосуддя на даний момент розглядається як важливий елемент порядку денного міжнародного співтовариства в області постконфліктного відновлення та миробудування. Характер та масштаб «горизонтальних» порушень під час збройного конфлікту (тобто між громадянами і радикальним угрупованням) істотно відрізняється від «вертикального» насильства, яке може бути більш поширеним в авторитарних державах (тобто насильства, вчиненого державою проти його громадян).

Запобігання конфліктам це сфера, що піддається певній ревізії; зокрема, увага до «систем раннього попередження» викликана скептицизмом. Підходи перехідного правосуддя слід розуміти як заходи «раннього дії» з точки зору запобігання конфліктам, оскільки вони прагнуть змінити вигляд потенційного конфлікту за допомогою процесів підзвітності та зміцнення громадської довіри.[73]

Ступінь, у якому примирення є метою правосуддя перехідного періоду, залежить від контексту. Примирення, можливо, не є важливою темою, наприклад, коли стався явний розрив з минулим та мала місце ліквідація колишнього режиму. Ці контексти, як правило, зменшують значущість або

інтерес до примирення, і тому воно менш ймовірно буде явною метою правосуддя перехідного періоду.

Навпаки, примирення фігурує в тих державах, де колишній режим було ліквідовано, але зберігаються значні наслідки або коли в культурі існують уявлення про примирення. У цих випадках це швидше за все буде явною метою правосуддя перехідного періоду.

Науковець П. Сейлс виділив декілька типів примирення, які пов'язані із правосуддям перехідного періоду. Ця класифікація охоплює різні рівні, на яких відбувається примирення. Чотирма основними типами примирення П.Сейлс вважає індивідуальне, міжособистісне, соціально-політичне та інституційне примирення. Для того, щоб зрозуміти місце примирення у концепції правосуддя перехідного періоду, потрібно докладніше розглянути цю класифікацію.

1) Індивідуальне примирення. Для того, щоб відновити своє життя і свої відносини з іншими, жертвам, можливо, доведеться примиритися в якомусь сенсі з їх минулим досвідом, включаючи шкоду, страждання і збитки, що були викликані порушеннями прав людини. Хоча ця концепція примирення часто не береться до уваги, вона зустрічається у працях, пов'язаних із жертвами. Для багатьох жертв неможливо впоратися з відновленням свого життя, не маючи реальних механізмів протистояння насильству та руйнуванням, яких вони зазнали. Це може підкреслити потребу у психосоціальній допомозі або інших програмах лікування травм, а можливо у більш традиційних і знайомих методах самопомоги.

2) Міжособистісне примирення. Часто фокусується на відносинах між жертвами, виконавцями або бенефіціарами порушень прав. Міжособистісне примирення може включати процеси, які засновані на підтвердженні та визнанні минулих помилок, реформах і прощенні між людьми. Цей тип може ґрунтуватися навіть на релігійних уявленнях певної спільноти про природу примирення, гріха.

3) Соціально-політичне примирення фокусується на відносинах між групами - соціальними, політичними, етнічними, релігійними або іншими - в розділених суспільствах. У ситуаціях, коли існуючі парламентські та інші структури можуть бути відносно сильними, такі процеси можуть призвести до поваги інших осіб, які дотримуються різних переконань і вирішити проблему за допомогою узгоджених, ненасильницьких засобів.

4) Інституційне примирення засноване на процесах, за яких установи, що займаються захистом основних свобод, а також індивідуальних і колективних прав, відштовхують довіру відчужених частин суспільства. Воно часто фокусується на установах правосуддя і безпеки, таких як суди, прокурори, судді, поліція і військові, але також може впливати на такі сфери, як освіта та засоби масової інформації. Відновлення довіри до установ часто здійснюється за допомогою заходів щодо забезпечення підзвітності та реформ в цілому. Цей тип примирення передбачає відновлення вертикальної довіри між громадянами і державою. Відповідно, актуально не тільки там, де існують відносно сильні державні установи, а й там, де ці установи значно втратили суспільну довіру, здійснюючи, полегшуючи або допускаючи масові порушення [73].

Хоча процеси перехідного правосуддя і процеси примирення можуть взаємодіяти, ці два поняття не повинні поєднуватись, або ототожнюватись. Примирення як результат є лише однією з потенційних цілей правосуддя перехідного періоду, і його релевантність залежить від кожного окремого контексту. Крім того, інші види діяльності і процеси можуть сприяти примиренню. Тією ж мірою, в якій процеси правосуддя перехідного періоду успішні у визнанні жертв, відновленні довіри і запобіганні майбутніх порушень, вони можуть вносити позитивний внесок у вертикальне і горизонтальне примирення в різних контекстах.

Наприклад, в Аргентині судове переслідування військового керівництва і програма репарацій, здійснюваних для жертв, мають важливе значення для

відновлення довіри до інститутів демократії та забезпечення того, щоб військові перебували на своєму законному місці в цьому контексті. У Чилі та Південній Африці розробники процесів перехідного правосуддя вважали, що судове переслідування буде загрожувати нестабільністю. Замість цього багато уваги приділялося тому, щоб дізнатися правду про те, що сталося, а також чому це сталося і які установи були відповідальні. Тому в обох країнах національні комісії «правди і примирення» зіграли важливу роль в процесі переходу. Проте, важливо зазначити, що у Чилі перша комісія зі встановлення істини (1990-1991 роки) була одноетапною: протягом наступних 20 років були створені додаткові комісії для вивчення різних елементів минулого, в той час як для жертв було організована дуже щедра програма репарацій [73].

Ситуація в Південній Африці в якійсь мірі сприяла помилковому уявленню про взаємозв'язок між примиренням і кримінальним правосуддям. Зокрема, тут представляли підхід в дихотомічних термінах, як змагання між «реституційним правосуддям» і «каральним правосуддям», під яким передбачалося кримінальне правосуддя. Однак, насправді відносно часто використовується практика реституційного правосуддя в поєднанні з каральними процесами; останні самі по собі не виключають перших.

Наприклад, міжнародне право вимагає покарання для реабілітації. Інші цілі покарання включають в себе недієздатність, конкретне і загальне стримування та затвердження соціальних цінностей, які, як можна зрозуміти, сприяють певним концепціям примирення. Однак потенційно більш важливим для примирення, ніж результати конкретних механізмів, є процеси, за допомогою яких виникають ці механізми: дискусія, в якій вони обговорюються, рішення, за допомогою яких вони формуються, і їх спільний характер. Таким чином, процес може охоплювати консультації, спілкування із засобами масової інформації, гендерну чутливість, політичне вирівнювання і широку участь громадянського суспільства [53].

У той же час процеси перехідного правосуддя в деяких випадках можуть сприяти поділу суспільства, особливо якщо вони вважаються позбавленими легітимності та неупередженості. Це, швидше за все, буде мати місце, якщо вони не підходять для контексту або якщо їм бракує прозорості, залучення жертв або участі громадськості, та неупередженості. У деяких випадках примирення може мати негативне забарвлення, якщо, наприклад, воно буде заохочуватися урядом або іншими владними суб'єктами як єдино можливий результат.

У даному розділі було розглянуто феномен примирення, його психологічний аспект у контексті роботи з жертвами та було проаналізовано місце цього явища у концепції правосуддя перехідного періоду. Також було надано авторське визначення феномену «примирення»: примирення - це процес створення якісно нових, позитивних відносин між колишніми супротивниками і формування нового нарративу миру.

Не можна однозначно говорити про те, що примирення – обов'язковий елемент пост конфліктної розбудови. Звісно, примирення більш актуальне саме для внутрішніх конфліктів, адже у даному випадку колишнім противникам доведеться жити пліч о пліч, і дуже важливою у цьому випадку є трансформація відносин та подолання феномену колективної жертви. Також не менш важливою частиною процесу примирення є формування нового етосу миру.

Якщо розглядати примирення у контексті правосуддя перехідного періоду, то сукупний результат його застосування не можна точно визначити, оскільки значимість цього явища у механізмах такого правосуддя. Примирення може полегшити процеси миробудування, наприклад, комісій правди та амністій, але цілком можливий і протилежний результат.

Примирення може мати негативне забарвлення, якщо воно нав'язується владою згори як єдине можливе рішення. У такому випадку психологічний

аспект примирення нівелюється, і залишається лише його технічна сторона, що, у свою чергу, не є примиренням у повному обсязі.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИМИРЕННЯ

3.1. Досвід застосування механізмів управління масовою свідомістю в умовах інформаційної війни

Термін «інформаційна війна» зустрічається сьогодні доволі часто, враховуючи історичні обставини суспільного розвитку і політичних процесів. І це закономірно, адже у спробах маніпулювання громадською думкою цей агресивний засіб впливу на масову свідомість можна назвати одним з найефективніших. Інформаційна війна впливає не тільки на цивільне населення, а також військовослужбовців, та іноді навіть на політиків іншої держави шляхом поширення певної інформації.

Термін «інформаційно-психологічна війна» був запозичений зі словника військових США і на сьогоднішній день існує дуже багато його визначень. Наприклад, І. Сергєєв визначає інформаційно – психологічну війну як конфлікт, який виникає в соціальній, політичній або військовій сфері суспільних відносин і охоплює всі рівні їх структури, а також стосується фундаментальних основ суспільного буття, що характеризується високим рівнем інтенсивності і вражає ступенем [28].

Інформаційна війна не є відкритою конфронтацією сторін та не є війною у її звичайному розумінні. Вона може проявлятися у безлічі деталей. Наприклад, під час Другої Світової війни німецькі солдати скидали з літаків на окуповані міста листівки із закликом здатися. Ця агітаційна діяльність проводилася під час штурму Брестської фортеці в найперші дні війни. Тоді німецьке керівництво намагалось маніпулювати поведінкою та свідомістю людей, які знаходилися в окупації. За допомогою гучномовця німецькі військові закликали населення і військові частини залишити свої позиції і здатися, потрапивши в полон, таким чином зберігши свої життя. Це лише

один з прикладів психологічного впливу на свідомість людей, спроб маніпулювання, як цивільними особами, так і військовими, яких було досить багато протягом усієї війни. Засоби інформаційної війни у цьому прикладі полягають у тому, що військове керівництво Німеччини намагалося зламати дух радянського народу і прискорити передбачувану перемогу за допомогою агітацій і психологічного тиску. Можна сказати, що це ефективний спосіб деморалізації збройних сил опонента, який значно зміцнює позиції держави, яка вдається до маніпулювання, і особливо у перші дні протистояння такого виду маніпуляції були успішними.

Але інформаційна війна може відбуватися не тільки в умовах війни або збройного протистояння. Вона може початися і розгортатися також і в мирний час. Основними формами ведення такої війни у мирний час можуть бути :

- 1) дезінформація;
- 2) спотворення дійсності.

Дезінформація - це завідомо помилкова інформація, яка надається противнику для більш ефективного ведення бойових дій. Як процес, дезінформація є маніпулюванням інформацією для введення в оману когонебудь і досягнення своїх цілей. Мета дезінформації - управління поведінкою індивіда або групи індивідів, якими маніпулюють. Маніпулятор сам визначає, як будуть вести себе жертви, які будуть приймати рішення, і які виберуть маршрути прямування (наприклад у військовий час) [52].

Другий популярний метод інформаційної війни - спотворення дійсності. Цей метод полягає у навмисно невірному тлумаченні певних фактів та подій і спрямоване на маніпулювання свідомістю мас, що, у свою чергу, формує громадську думку згідно з цілями та побажаннями маніпулятора [84]. Також варто зауважити, що окрім інформаційної війни як такої, держави можуть вдаватися до маніпуляції особами, які займають провідні посади в країні. Мета маніпуляцій подібного виду полягає у тому, що вплинувши на свідомість

таких осіб, можна змінити курс зовнішньої політики цілої держави і, наприклад, спрямувати її на тісну співпрацю зі своєю державою з метою подальшого отримання вигоди: від певних ресурсів до ослаблення впливу стратегічних супротивників в регіоні. Дуже часто інформаційна війна ведеться не одним із способів, а з використанням різних комбінацій; не обов'язково можуть бути використані тільки ці два методи, інструментами інформаційної війни можуть бути також і інші техніки маніпулювання, які були описані у попередніх розділах. Поєднання ж дезінформації та спотворення дійсності ефективно впливає на свідомість громадян, особливо коли у них немає інших джерел інформації. С. Расторгуєв по ступеню руйнування прирівнює інформаційну війну до ядерної: за його твердженням, різниця може полягати лише в тому, що інформаційна війна не має завершення, тому що немає причин, через які агресор припинив би свій вплив на жертву [27].

Складовими інформаційної війни є не тільки маніпулятор, жертва маніпуляції та техніки, які застосовуються. У сучасних умовах мова йде також і про комп'ютерне устаткування, хакерство та володіння конфіденційною інформацією, яка також може стати інструментом маніпулювання. Американський науковець Б.Блер визначає інформаційну війну як цілеспрямовану спробу підірвати і нейтралізувати систему управління і контролю противника з метою захисту і координації діяльності системи командування і управління дружніми силами [47].

Стосовно складових інформаційної війни, можна виділити декілька основних процесів, які вона може інтегрувати в єдине ціле. Зокрема, науковці М. Рейсман та К. Антоніу пропонують такі процеси, які включає в себе інформаційна війна:

- збір тактичної інформації;
- перевірка точності інформації;

- поширення пропаганди та дезінформації на суспільні групи противника;
- деморалізація або маніпулювання противником і громадськістю;
- підриє якості інформації противника;
- блокування можливості опонента збирати інформацію [67].

Деякі уряди витрачають дуже багато коштів на створення агентств, які націлені на збір та збереження інформації про потенційні загрози безпеці. Проте, що інформація є стратегічною перевагою говорить у своїх працях науковець А. Кемпен [50]. Це факт, який вперше зрозуміли комп'ютерні хакери, багато з яких на даний момент відбувають тривалі терміни тюремного ув'язнення саме через спроби відчуження конфіденційної інформації. Форма інформаційної війни залежить від способу її впливу, і вона виражається через структуру подій і заходів, пов'язаних з процесами її проведення. Це означає, що форма інформаційної війни є особливим комплексом характеристик, що відрізняє її від інших форм інформаційно-психологічного впливу.

У літературі, присвяченій інформаційній війні, є багато поглядів на її форми та прояви, найбільш поширені з яких – погляди експертів у цій області В.Швартау та М.Лібіккі.

Так, В. Швартау класифікує інформаційну війну в трьох групах:

- 1) особиста інформаційна війна;
- 2) корпоративна інформаційна війна;
- 3) глобальна інформаційна війна [72].

За словами М. Лібіккі, інформаційна війна відбувається в наступних формах:

- 1) війна в сфері управління;

- 2) розвідувальна війна;
- 3) електронна війна;
- 4) психологічна війна;
- 5) хакерська війна;
- 6) економіко-інформаційна війна;
- 7) кібербезпека [60].

У контексті управління масовою свідомістю найбільший науковий інтерес полягає саме у психологічній формі інформаційної війни.

Р.Шафранскі під психологічною війною має на увазі використання інформації проти людського розуму [77]. Спеціальні служби Сполучених Штатів Америки розглядають психологічну війну невід'ємною частиною будь-якого збройного конфлікту. Через велике значення, що надається проведенню інформаційних війн, у США працюють багато професійних і наукових установ, факультетів, дослідницьких центрів, інститутів. В цій країні була розроблена комплексна система військової влади та підрозділів для психологічної війни. Вони менші за складом і вузькоспеціалізовані (10-15 членів), тому їх можна комбінувати для конкретних завдань. У американському військовому правилі FM-106 поняття психологічної війни зменшується, і на оперативному рівні мова йде про психологічні операції. У цьому документі зазначається, що психологічні операції мають мету передавати обрану інформацію та індикатори, призначені для іноземних слухачів та глядачів, з тим щоб впливати на їхні емоції, мотиви та об'єктивні міркування та, в кінцевому рахунку, поведінку іноземних урядів, організацій, груп і окремих осіб для досягнення своїх власних інтересів та цілей. Основна мета психологічної операції по захисту власної системи управління і контролю полягає в тому, щоб звести до мінімуму наслідки пропаганди і діяльності противника для дезінфекції власних сил і населення. Мета психологічної

операції - вплинути на ставлення та поведінку тих, на кого вона направлена[86].

На думку американського філософа і політолога Н. Хомського, цей метод ведення психологічної війни відіграє важливу роль і зачіпає близько 20% населення, достатньо освіченого, яке бере участь у прийнятті певних рішень. Дії ЗМІ щодо цієї соціальної групи мають вирішальне значення, оскільки вони можуть брати участь у створенні та здійсненні політики. Інша частина, або 80% населення, просто спостерігають за подіями, вони повинні отримувати повідомлення, виконувати розпорядження та завдання, а не втручатися у справи осіб, що приймають рішення. Ця частина населення просто стає об'єктом впливу масової інформації, метою якої є те, щоб ці люди були просто спостерігачами подій, а не втручалися у них [45].

Більшість сучасних політичних і військових систем контролю та управління базуються на високих швидкостях комп'ютерного зв'язку. Отже, мережева інфраструктура є ареною, на якій ведеться інформаційна війна. Кожна система або особа, яка входить до цієї сфери, є потенційною ціллю в інформаційній війні. Тому для її успішного ведення необхідно спочатку визначити, виділити і проаналізувати кожен елемент ворожої інформаційної сфери. Після цього, зазвичай, ворога знищують або створюють неправдиві дані, які повинні досягти супротивника.

На думку американського соціолога та філософа Е.Тоффлера, це явище має високий деструктивний ступінь, якщо продукується неправдива інформація, то ворог починає приймати неправильні рішення [81].

Крім того, інформаційна війна може впливати на політичні, економічні та військові процеси, наприклад, під час конференцій для журналістів важливих діячів. Також за допомогою інформаційної війни цілком можливий саботаж економіки, саботаж об'єктів розробки та наукових досліджень, саботаж супутникового зв'язку, знищення інформаційної мережі. Отже,

інформаційна війна являє собою комплекс заходів, направлених на послаблення або повне знищення супротивника шляхом передачі певної інформації та маніпулювання.

Як було зазначено вище, дезінформація є одним з ефективних засобів управління масовою свідомістю та формування поведінки мас. З огляду на це, доречно розглянути цей феномен у контексті протистояння України та Росії.

Цифрова дезінформація стала все більш помітною темою в публічних і академічних дискусіях. У 2016 році Всесвітній економічний форум визначив онлайн – війну та дезінформацію як один з десяти найбільших глобальних ризиків [78]. Використання дезінформації поглинає західну аудиторію. Зокрема, після кризи в Україні, яка спалахнула у 2013-2014 роках, Кремль було звинувачено в організації кампаній дезінформації проти українського уряду і західних країн за допомогою онлайн – тролів та контрольованих державою онлайн-платформ, таких як RT (раніше відома як Russia Today) , Sputnik та Life News. Це призвело до хвилі заходів протидії дезінформації на Заході для боротьби з тим, що вважається загрозою демократії, міжнародної безпеки та стабільності. Як було зазначено вище, у галузі політології, а також в дослідженнях пропаганди і безпеки кампанії дезінформації часто описуються як «інформаційна війна», яка спонсорується безпосередньо урядами держав [79].

Цей термін відноситься до стратегічного використання інформації і дезінформації для досягнення політичних і військових цілей. Хоча ця концепція підкреслює важливість звичайних громадян, це означає, що інформація використовується як зброя, а свідомість громадян - це «поле битви». Одним з важливих прикладів інформаційної війни в західних дискусіях є поширення в засобах масової інформації російських ЗМІ заяв Кремля про приєднання Росії до Криму в 2014 році. Спочатку Кремль стверджував, що російські збройні сили не проводили операцію по захопленню української території, створюючи присутність озброєних людей в

якості повстання, проведеного виключно місцевими громадянами в Криму проти нового уряду в Україні. Російський уряд пізніше зняв цю заяву, визнавши його військову участь у Криму на підтримку місцевих повстанців. У розпал кризи помилкова інформація про те, що, як стверджувалося, є тільки місцевим конфліктом, може допомогти Кремлю створити плутанину щодо того, чи дійсно Україна воює, і якщо так, то з ким. У той же час він також ускладнив легітимність політичних або військових конфронтацій з Росією. Генерал Філіп Брідлов, Верховний головнокомандувач союзними військами НАТО на той час в Європі, назвав російську операцію «найдивовижнішою інформаційною битвою, яку ми коли-небудь бачили в історії інформаційної війни» [70].

У той час як багато західних учених використовують термін «інформаційна війна» для опису поширення прокремлівської інформації західним аудиторіям, російські державні посадові особи і вчені стверджують, що західні країни також ведуть інформаційну війну проти Росії [68].

За даними цих російських спостерігачів, Захід прагне дестабілізувати нинішній політичний режим Росії, послабити позицію країни на міжнародній арені і поширити «русофобію». Як західні, так і схвалені Росією концепції інформаційної війни поділяють припущення про те, що хвилі «збройної» інформації генеруються державами або державними агентами [11,83].

З цієї точки зору визнається громадянська підтримка або недовіра до урядів, але громадяни головним чином розглядаються в якості цілей для маніпулювання великомасштабними інформаційними операціями. Мало хто з вчених та практиків з питань безпеки систематично вивчають активну роль, яку відіграють громадяни у цьому процесі. Оскільки вони - основні користувачі соціальних мереж, то вони можуть не бути професійно активними у політиці, але висловлювати політичні погляди та коментувати події.

Велика кількість літератури про цифрову інформаційну війну розглядає громадянське суспільство як головну мішень дезінформації. Однак, роль громадян ще не повністю вивчена. Більшість досліджень, що стосуються онлайн - розповсюдження пропаганди Кремля, як правило, зосереджені на державних агентах або агентах, яких контролює держава [68, 70, 80, 83, 86].

Ця тенденція особливо поширена в працях та дослідженнях в галузі політології та безпеки, в яких досліджуються ролі військових, політичні фігури, які приймають рішення або контрольовані урядом засоби масової інформації в Росії. Хоча вони можуть відрізнятися один від одного, ці дослідження російської дезінформації мають основне спільне припущення про те, що російський уряд ставить перед собою політичні та військові цілі, мобілізуючи підтримку серед цивільного населення; і що це досягається шляхом дезінформації і маніпуляції у звичайних і цифрових середовищах. Проте, мало які емпіричні дослідження фактично аналізують, як мобілізуються громадяни і яку роль вони відіграють. Дослідження російської дезінформації - в контексті зростаючої ворожості між Заходом і Росією - можуть бути згруповані в три категорії. Одна категорія науковців концентрується на стратегічних описах і дезінформаційних дискурсах, які розроблені Кремлем або контрольованими державою російськими ЗМІ. Наприклад, в своєму аналізі російських ЗМІ і катастрофи МН17 С. Оутс виявляє, що російські державні еліти консолідували «інформаційне домінування» над громадянами. Вивчаючи в основному державне телебачення і його реакцію на онлайн-інформацію про подію МН17, С. Оутс робить висновок про те, що російська держава ефективно «змінити» свою пропаганду, щоб врахувати глобальні інформаційні потоки і внутрішній онлайн-контент. У той час як спостереження С. Оутс стратегічного опису дуже переконливе, вона розглядає тільки те, як проектується конкретні ідеї, перш за все на державному телебаченні; вона не дивиться на те, хто насправді поширює їх в Інтернеті [70].

Друга категорія науковців аналізує конкретні методи, які використовуються російським керівництвом для поширення дезінформації в Інтернеті, в тому числі тролів, ботів, кампаній впливу, кампаній по хакерству і фейкових новин [72, 80, 86]. Тут вчені підкреслюють продовження пропагандистських стратегій холодної війни.[72, 80, 86] Як стверджує науковець С.Санович, «здатність російської пропаганди проникати в темні куточки платформ соціальних мереж - від альт-правих субредитів до далеких лівих ниток Twitter ... не повинно дивувати: це російська *modus operandi* в більш традиційних засобах масової інформації» [70]. У цих дослідженнях визнається важлива роль громадянської підтримки і розглядаються соціальні медіа як благодатний ґрунт для потоків інформації, які контролюються державою.

У третій категорії науковців особлива увага приділяється використанню дезінформації в конфлікті на сході України та російській анексії Криму. Ці дослідження інтерпретують онлайн - війну у військовому і стратегічному плані як конфлікт, що обумовлений державними агентами у «гібридній війні», тобто поєднання звичайного стримування з використанням партизанської тактики та інформаційної війни. Стосовно населення – у таких дослідженнях підкреслюється його важливість, але наголошується також на тому, що ним можна легко маніпулювати. Наприклад, у аналізі О. Ланошкі гібридних війн, Україна описується як «слабке громадянське суспільство» з багатьма розколами, де недовіра може бути використана воюючими сторонами [57, 58].

Інші вчені стверджують, що дослідження інформаційної війни між Росією та Україною повинні приділяти більше уваги онлайн-активності пересічних громадян. Як пояснюють У. Меджіас і А.Вокуєв, громадяни використовують соціальні мережі для створення, споживання або поширення неправдивої інформації, сприяючи новому порядку "де дезінформація набуває певний авторитет» [61].

Отже, інформаційна війна має два основних інструменти – дезінформацію та спотворення дійсності. У процесі такої війни можуть бути використані як окремі інструменти, так і їх комбінації. Також варто зауважити, що інформаційна війна може відбуватися без збройного протистояння, але збройний конфлікт рідко відбувається без інформаційної війни. У цьому контексті становляться дуже актуальними механізми управління масовою свідомістю, адже інформаційна війна спрямована саме на маніпулювання і її прийоми базуються саме на інструментах управління свідомістю мас.

3.2 Дослідження «Вплив ЗМІ на масову свідомість населення Херсонської області»

Актуальність дослідження. Згідно з проаналізованими джерелами та висновками теоретичної частини магістерської дисертації постає необхідність емпіричного дослідження стану масової свідомості та впливу інформаційної війни на населення, а також можливого впливу на майбутній процес примирення у разі пост конфліктної розбудови в Україні. Оскільки наразі конфліктна ситуація між Україною та Росією переживає чергову ескалацію, то інформаційна напруга між країнами дедалі зростає і тому дуже важливо дослідити вплив на масову свідомість у прикордонних регіонах України.

Прикордонні регіони особливо важливі у контексті управління масовою свідомістю, оскільки якщо інформаційний вплив однієї зі сторін конфлікту буде перевищувати вплив іншої, то постане загроза ще більшого розділення українського суспільства. Також недостатня увага до інформаційного впливу у прикордонних регіонах може призвести до ще більшої ескалації існуючого конфлікту і до потенційних загроз у майбутньому, що нівелює усі зусилля з пост конфліктної розбудови та безпосередньо процес примирення.

Важливість дослідження полягає також в тому, що необхідно вчасно реагувати на зміну настроїв мас, а подібне дослідження допоможе проаналізувати поточний інформаційний стан та може стати основою для

розробки такої стратегії впливу, яка мінімізує негативні наслідки пропаганди та буде виконувати превентивну функцію по відношенню до потенційних конфліктів.

Програма дослідження

Проблемна ситуація. Після анексії Кримського півострова Херсонська область стала прикордонним регіоном, що зумовило одночасну появу низки проблем як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. До таких проблем можна віднести розрив торгівельних зв'язків із півостровом, обмеженість ресурсів громад після реформи децентралізації, конфлікти з переміщеними особами, особливо з татарами, безробіття, відтік кваліфікованих кадрів, транспортна проблема, деморалізація та відтік інвестицій внаслідок воєнної загрози, інтенсивне поширення російської пропаганди, земельні конфлікти, тощо. Оскільки ця область знаходиться безпосередньо на кордоні з анексованим Кримом, то вона є стратегічно важливою для національної безпеки країни, а отже дослідження саме цього регіону дозволить не тільки зрозуміти стан масової свідомості у прикордонному регіоні, а й можливо допоможе розробити якісну стратегію подолання наслідків пропаганди, що стане превентивною мірою для можливого географічного розширення зони бойових дій. У свою чергу, сукупність внутрішніх та зовнішніх проблем робить масову свідомість більш ослабленою, що підвищує вплив пропаганди.

Оскільки цей регіон у сучасних реаліях розглядається як стратегічний для національної безпеки, то варто дослідити інформаційний вплив на його жителів задля розуміння поточного стану настроїв населення. Також варто взяти до уваги той факт, що до анексії вплив російських ЗМІ на цю область був незначний, а після – набагато більший та інтенсивніший. Ще один аспект, на який варто звернути увагу - поява нових внутрішніх проблем (особливо після реформи децентралізації). Це також є одним з основних факторів, який має вплив на емоційне забарвлення локальних новин, що також може у

майбутньому не тільки не сприяти примиренню, а ще більше розколоти суспільство.

В контексті інформаційної війни основними проблемами є деструктивна пропаганда російських ЗМІ та недостатня увага до проблем регіону з боку загальнонаціональних засобів масової інформації.

Об'єктом дослідження є засоби масової інформації, робота яких поширена на Херсонську область.

Предметом дослідження є вплив засобів масової інформації на масову свідомість населення Херсонської області у контексті інформаційної війни та примирення.

Мета дослідження – розкрити характер впливу засобів масової інформації на масову свідомість населення Херсонської області.

Виходячи із вищезазначеної мети формуються наступні *завдання дослідження*:

- визначити основні джерела масової інформації, які впливають на свідомість населення Херсонської області;
- виявити емоційне забарвлення змісту джерел масової інформації стосовно конфлікту між Україною та Росією, анексії Криму та внутрішніх проблем регіону;
- проаналізувати зміст графічного матеріалу, який супроводжує інформацію;
- дослідити інструменти, які використовуються в інформаційній війні між Україною та Росією;
- встановити можливий вплив інформаційної війни на процес примирення.

З огляду на вищезазначені завдання, висувуються наступні *гіпотези*, які буде підтверджено або спростовано у ході дослідження:

- 1) Інформаційна війна між Україною та Росією дедалі загострюється;
- 2) Пропаганда Росії більш ефективна, ніж українська через її надмірну агресивність;
- 3) Загальнонаціональні ЗМІ України сприяють формуванню конфліктного нарративу всередині країни, що може спричинити новий внутрішній конфлікт;
- 4) Масова свідомість населення Херсонської області знаходиться у нестабільному стані через ефективну російську пропаганду;
- 5) Ескалація внутрішніх конфліктів в області частково пов'язана із недостатнім висвітленням проблем регіону у ЗМІ.

Обґрунтування методу дослідження. Соціологічним методом, який доцільно використати для проведення дослідження є структурний контент-аналіз. Виходячи зі специфіки досліджуваної проблеми, цей метод дозволить у повній мірі визначити характер впливу засобів масової інформації на свідомість населення Херсонської області.

У цьому контексті дуже важливим є не стільки кількість повторень певної інформації, скільки емоційне забарвлення та сторона висвітлення певних подій у ЗМІ. Оскільки у теоретичному розділі магістерської дисертації було визначено, що примирення та супутні йому явища конфліктного етосу та колективного почуття жертви є психологічними явищами, то і науковий інтерес у цьому контексті полягає у дослідженні саме психологічного впливу на аудиторію.

Якщо кількісний контент – аналіз дозволяє визначити динаміку та статистику повторень певної інформації, то якісний більше зосереджується на тому, яким чином подається інформація та яке емоційне забарвлення має, враховуючи контекст. Отже, такий метод соціологічного дослідження найкраще підходить для дослідження поставленої проблеми. В рамках контент-аналізу обрано 15 джерел інформації – 5 загальноукраїнських, 5

локальних та 5 російських. Період, за який вирішено аналізувати матеріали статей – 2017-2018 роки.

Інтерпретація понять:

Масова свідомість - окремий вид свідомості, який відображає ставлення суспільства до певних подій та явищ і характеризується активізацією несвідомого й ірраціональністю мислення та поведінки.

Засоби управління масовою свідомістю – комплекс методів та інструментів, за допомогою яких відбувається вплив на свідомість мас.

Пропаганда – форма комунікації, яка направлена на поширення у суспільстві певного твердження, ідеї, світогляду для впливу на громадську думку та поведінку у суспільстві.

ЗМІ (засоби масової інформації) – сукупність структур, які займаються публічною передачею та поширенням інформації на масову аудиторію за допомогою технічних засобів.

Примирення - це процес створення нових, позитивних відносин між колишніми супротивниками і формування нового нарративу миру.

Результати дослідження

Для контент-аналізу було обрано 15 інформаційних джерел, а саме: 5 загальноукраїнських (ТСН, Факти, 5 канал, Сьогодні, Обозреватель), 5 локальних (Крым.Реалии, kherson.net.ua, Херсон.Daily, Херсон Онлайн, Вгору) та 5 російських (РТ, LifeNews, Спутник, РИА Новости, ТАСС). Основним видом інформаційного джерела було обрано статті.

У якості досліджуваних структурних одиниць були обрані такі слова, словосполучення та аббревіатури: конфлікт, війна, анексія, агресія, Крим, АТО, Херсон, Херсонщина, Росія, Україна, російський, український. Було

проаналізовано контекст, у якому згадуються ці слова та вирази, а також емоційне забарвлення та графічний матеріал, який супроводжує статті.

У ході дослідження було виявлено, що загальнонаціональні засоби масової інформації майже не висвітлюють проблеми Херсонщини у своїх матеріалах, а основний контекст, у якому згадується регіон має здебільшого негативне емоційне забарвлення. Починаючи з квітня 2018 року ця область почала частіше з'являтися у національних новинах, але контекст не змінився – основні події, що висвітлюються, стосуються здебільшого військової тематики та різних негативних інцидентів. З огляду на це, можна зробити висновок про недостатнє висвітлення проблем регіону у ЗМІ та переважно негативний контекст, в якому він згадується.

У свою чергу, це може відштовхнути громадян Херсонської області та підірвати їх довіру до загальноукраїнських засобів масової інформації. Така перспектива загрожує, насамперед, посиленням впливу російських ЗМІ на свідомість громадян, оскільки послаблена довіра населення до засобів масової інформації своєї країни може зробити свідомість більш лояльною до інших джерел інформації. Окрім цього, недовіра до національних джерел інформації та байдужість з їхнього боку до проблем цього регіону може призвести до антидержавних поглядів, що загрожує початком нового конфлікту.

Також у ході дослідження було виявлено загальне погіршення емоційного забарвлення новин, які стосуються уряду та чиновників у локальних ЗМІ. У місцевих джерелах масової інформації простежується висвітлення переважно негативних новин, які пов'язані із керівництвом країни. Таким новинам приділяється більша увага, ніж, наприклад, новині про зростання пенсій. Не є виключенням і статті, які носять повністю зневажливий характер по відношенню до української влади, і з кінця 2017 року такі статті зустрічаються дедалі частіше.

У той же час, у російських ЗМІ регулярно з'являються статті, які направлені на деморалізацію населення України, а також на дестабілізацію ситуації в цілому. У ході дослідження, при порівнянні української та російської пропаганди було встановлено, що російська більше уваги приділяє новинам про негативні явища в Україні, ніж українська негативним явищам у Росії. Тобто, сама російська пропаганда спрямована не тільки безпосередньо проти української влади, але ще й проти України, як держави, де хочеться жити. Такі явища, як, наприклад, проблема з опалюванням в кількох регіонах або економічні проблеми можуть висвітлюватись багатьма російськими ЗМІ для деморалізації населення України.

Такі статті частіше зустрічаються у російських засобах інформації, ніж в українських. У цьому контексті доречно згадати другий розділ магістерської дисертації, де йшла мова про механізми управління масовою свідомістю. Одним з основних механізмів управління свідомістю мас було зазначене повторення, яке і використовується російською пропагандою. Якщо згадати зниження рівня довіри населення Херсонської області до національних ЗМІ і підвищення негативного емоційного забарвлення локальних новин стосовно влади, то масова свідомість цього регіону стає плідним ґрунтом для появи антиукраїнських або навіть проросійських настроїв, що вплине на стан безпеки не тільки області, але і всієї України.

Засоби масової інформації України також використовують пропаганду та висвітлюють будь-які новини, які стосуються Росії у негативному контексті зі ще більш негативним емоційним забарвленням, але такі методи не є досить дієвими. У контексті Херсонської області недовіра до українських ЗМІ заважає населенню реагувати на антиросійську пропаганду так, як було передбачено адресантом.

Під час проведення дослідження також було проаналізовано графічний матеріал, яким доповнюється стаття. Так, була помічена ще одна різниця: українські ЗМІ переважно використовують фотокартки, які пов'язані із

подією, у той час, як російські можуть дуже часто використовувати шокуючі або гумористичні кадри, особливо якщо стаття пов'язана із Україною. Використання такого інструменту також на пряму пов'язане із деморалізацією українського населення та формування у російського зневажливого відношення до України. За допомогою шокуючих ілюстрацій російські ЗМІ намагаються створити образ України як держави, що занепадає, а гумористичні ілюстрації формують образ несерйозної країни.

Підсумовуючи вищезазначені результати дослідження, можна сказати, що інформаційна війна між Україною та Росією стає інтенсивніше та має деструктивний вплив на масову свідомість населення України. Чим довше вона буде продовжуватись, тим більше часу займе примирення як процес. Херсонська область є яскравим прикладом того, як ЗМІ різних країн та рівнів можуть формувати масові настрої. Також варто зауважити, що подальше ігнорування загальноукраїнськими засобами масової інформації проблем Херсонської області та створення її негативного образу є потенційною загрозою появи нового конфлікту через недовіру місцевого населення до ЗМІ України і деструктивний вплив російської пропаганди.

ВИСНОВКИ

У процесі написання магістерської дисертації було розглянуто теоретичні аспекти феноменів управління масовою свідомістю та примирення, а також їх вплив на соціум. Також було виявлено вплив інформаційної війни на процес примирення і досліджено соціально - психологічні аспекти вищезазначених явищ. Так, були концептуалізовані поняття «масова свідомість» та «примирення», а також надані авторські визначення цим поняттям.

Отже, згідно з авторським визначенням, масова свідомість – окремий вид свідомості, який відображає ставлення суспільства до певних подій та явищ і характеризується активізацією несвідомого й ірраціональністю мислення та поведінки. Оскільки у роботі було розглянуто вплив механізмів управління масовою свідомістю на примирення, то також було надане авторське визначення явищу примирення. Згідно з ним, примирення - це процес створення нових, позитивних відносин між колишніми супротивниками і формування нового нарративу миру.

Також, у магістерській дисертації було виявлено взаємозв'язки між явищами управління масовою свідомістю та процесом примирення, а саме, було встановлено, що інструменти управління свідомістю мас можуть бути використані в цілях створення конфліктного етосу, який є однією з головних перепон на шляху до примирення. Під конфліктним етосом розуміється суспільний нарратив, який передбачає конфліктні відносини у соціумі, сформований протягом тривалого часу. У роботі оцінено вірогідність використання механізмів управління масовою свідомістю з метою досягнення примирення, тобто направлення таких механізмів на протилежне вищезазначеному формування нарративу миру у суспільстві. Було встановлено, що теоретично можливо направити інструменти впливу у менш деструктивний бік, зокрема на формування нового етосу миру, але існує багато застережень щодо подібного використання цих інструментів.

Застереженнями у даному випадку є велика кількість факторів, які можуть нівелювати спроби досягнення примирення подібним шляхом, а саме : вплив на засоби масової комунікації певних політичних або економічних груп, нав'язування примирення «згори донизу» як таке, продовження інформаційної війни при офіційному завершенні конфлікту (зокрема, підтримка конфліктного наративу однією зі сторін).

Оскільки процес примирення розглядався у даній роботі як мета пост конфліктної розбудови, було також розглянуто його як складову однієї з найактуальніших концепцій такої розбудови – правосуддя перехідного періоду.

Наразі механізми управління масовою свідомістю використовуються більше у негативному контексті, наприклад, під час передвиборчих кампаній для формування поведінки електорату. З огляду на те, що сучасне суспільство визначається як «суспільство споживання», техніки управління свідомістю мас застосовуються також і для формування купівельної поведінки шляхом створення маркетингових механізмів, які спонукають маси купувати товар, який, можливо, багатьом і не потрібен.

Основним висновком стосовно аналізу теоретичної частини феномену примирення є те, що цей процес є більше психологічним, аніж технічним. Проаналізувавши теоретичні підходи до процесу примирення, варто підсумувати, що великий вплив на нього мають два психологічних явища – конфліктний етос та колективне почуття жертви. З огляду на це, процес примирення варто починати саме з роботи над психологічною стороною цього явища. Оскільки ці два феномени відносяться до соціально-психологічних категорій, а управління масовою свідомістю має на меті як раз вплив на психіку індивідів, було зазначено, що інструменти такого впливу можуть бути ефективно використаними у контексті примирення. Також було підкреслено важливість інституційних змін з урахуванням психологічного стану соціуму,

але наголошено саме на тому, що у першу чергу все одно потрібно працювати саме із психологічною стороною процесу примирення.

Стосовно механізмів управління масовою свідомістю, у роботі було виокремлено основні методи впливу на свідомість мас, а саме: твердження, повторення та зараження. Згідно з результатами аналізу джерел, можна зробити висновок, що ці три методи є найвпливовішими, і згадуються у багатьох вчених, інколи під різними назвами (наприклад, С.Московічі поєднав усі три методи, назвавши процес «навіювання»).

Також у роботі були сформульовані базові особливості масової свідомості, а саме: безособовість, інертність, інстинктивність, невгамовне прагнення задовольнити свої потреби, панівна ірраціональність, схильність ідеалізувати вождя та сприймання простих наказових фраз, відсутність критичного мислення. Усі вищезазначені властивості дали можливість прийти до висновку, що масі потрібне управління для того, щоб зробити їх поведінку менш деструктивною.

Окрім того, у цій магістерській дисертації було проаналізовано використання механізмів управління масовою свідомістю у сучасних реаліях, а конкретно у контексті явища інформаційної війни. Результатом цього аналізу стало те, що методи ведення такої війни базуються саме на механізмах управління свідомістю мас. Після огляду феномену інформаційної війни було зроблено висновок стосовно її впливу на процес примирення.

Головним висновком стало те, що примирення можливе лише тоді, коли інформаційна війна відсутня. Однак, навіть при офіційному завершенні конфлікту інформаційна війна може продовжуватися, а отже, це ставить під загрозу весь процес примирення. Була також виявлена ефективність механізмів управління масовою свідомістю у сучасних реаліях, адже наразі світ знаходиться у фазі інформаційного суспільства, а отже, постійно зростає кількість каналів комунікації, за допомогою яких масами стає легше керувати.

Важливу роль грає те, що інформаційне суспільство одночасно є також і «суспільством споживання», а отже, стає дедалі більше байдужим до більш глобальних питань, як, наприклад, екологія, економіка або політика.

Місце примирення у концепції правосуддя перехідного періоду є вагомим, адже ця концепція наразі знаходиться у центрі уваги не тільки світової спільноти, але й дуже поширена в українських політичних та наукових колах. Головний висновок полягає у тому, що саме примирення займає неоднозначну позицію у даній концепції. З одного боку, такі складові як комісія правди сприяють досягненню примирення, з іншого – цьому процесу приділяється дуже мало уваги в рамках даної концепції. Тому наразі неможливо визначити точне місце примирення як складової правосуддя перехідного періоду, а це, у свою чергу, свідчить про необхідність розгляду примирення як окремого явища, а не як частини концепції.

У рамках цієї магістерської дисертації було проведено дослідження впливу механізмів управління масової свідомості на потенційне примирення. Для його проведення було обрано сукупність як загальнонаукових *методів дослідження*, так і соціологічних. До загальнонаукових відносяться аналіз (було проаналізовано існуючі теоретичні праці та відношення авторів-класиків та сучасних авторів до феноменів «масова свідомість», «примирення», «інформаційна війна»), синтез (загальний підсумок на основі наукових праць попередників, які займалися дослідженням та теоретичною розробкою проблематики), порівняння (пошук подібностей та відмінностей у різних підходах до проблеми) та систематизація.

Основним соціологічним методом, який використовувався під час проведення дослідження, був якісний контент-аналіз. Такий метод був обраний виходячи зі специфіки досліджуваної проблеми, адже у цьому контексті дуже важливим є не стільки кількість повторень певної інформації, скільки емоційне забарвлення та сторона висвітлення певних подій у ЗМІ. Оскільки було визначено, що примирення та супутні йому явища

конфліктного етосу та колективного почуття жертви – явища психологічні, то і науковий інтерес у цьому контексті полягає у дослідженні саме психологічного навантаження на аудиторію.

Географічним регіоном дослідження стала Херсонська область. Вибір саме цієї області не випадковий. По-перше, після анексії Кримського півострова ця область стала прикордонним регіоном, що зумовило одночасну появу низки проблем як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, а також зумовило зміну у настроях мас. По-друге, цей регіон у сучасних реаліях варто розглядати як стратегічний для національної безпеки, а отже, варто дослідити інформаційний вплив на його жителів задля розуміння поточного стану настроїв населення. По-третє, до анексії вплив російських ЗМІ на цю область був незначний, а після – набагато більший та інтенсивніший. І, по-четверте, поява нових внутрішніх проблем (особливо після реформи децентралізації) вплинула на емоційне забарвлення локальних новин, що також може у майбутньому не тільки не сприяти примиренню, а ще більше розколоти суспільство.

Для контент-аналізу було обрано 15 джерел, із них – 5 українських загальнонаціональних, 5 російських та 5 українських місцевих. Було проаналізовано емоційне забарвлення та контекст кожного з джерел стосовно певних категорій протягом останніх двох років.

Головним результатом проведеного дослідження стало те, що наразі інформаційна війна між Україною та Росією не збавляє обертів, а навпаки, дедалі загострюється. Також слід зазначити, що подання матеріалу у ЗМІ сприяє розвитку конфліктного етосу не тільки між українцями та росіянами, але й також всередині українського суспільства. У контексті примирення подібне явище не тільки ставить під загрозу примирення як таке, але також загрожує і міжгруповим відносинам всередині суспільства, що, у свою чергу може призвести до ескалації існуючого конфлікту після його формального завершення або до появи нового.

Також, варто зауважити, що інформаційний вплив Росії та інструменти, які застосовуються для цього, більш розвинені та всеохоплюючі, порівняно з українськими.

Отже, у роботі відбулося комплексне дослідження взаємозв'язку між явищами управління масової свідомості та примирення, а також зроблено прогноз щодо процесу пост - конфліктної розбудови, а конкретно примирення як його складової з урахуванням такого чинника як управління масовою свідомістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник. Термін «масовий»[Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/s/masovyj>.
2. Академічний тлумачний словник. Термін «масовість»[Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/s/masovistj>.
3. Академічний тлумачний словник. Термін «свідомість» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sum.in.ua/s/svidomistj>.
4. Алгазина А. А. Психологические основы воздействия на массовое сознание / А. А. Алгазина, Н. Ю. Ражина. // Вестник Омского университета. – 2011. – №2. – С. 268–270.
5. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Жан Бодрийяр. – Москва: Культурная революция, 2006. – 272 с.
6. Васильев С. С. Механизмы и уровни внедрения мифа в массовое сознание: масс- медиа как инструмент социального мифотворчества / Сергей Сергеевич Васильев. // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2009. – №5 – С. 37–46.
7. Возняк Р. Мозг и сознание: от Рене Декарта до Уильяма Джеймса [Електронний ресурс] / Роберт Возняк – Режим доступу до ресурсу: http://obrazovanie.by/book/Voznyak_R._Mozg_I_Soznanie_Ot_Rene_D.a4.pdf.
8. Волохова Е. П. Понятие «социальное безумие»как феномен современного массового сознания / Елена Павловна Волохова. // Вестник Ленинградского государственного университета им А.С. Пушкина. – 2013. – №8. – С. 42–47.
9. Волохова Е. П. Феномен массового сознания / Е. П. Волохова. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2008. – №2. – С. 80–90.
10. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер. – Москва: Т-Око, 1992.
11. Гойман О. О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни / О. О. Гойман. // Грані. – 2015. – №1. – С. 50–56.

12. Гончаров Г. А. Суггестия: теория и практика [Электронный ресурс] / Геннадий Аркадьевич Гончаров. – 1995. – Режим доступа до ресурсу: http://polbu.ru/goncharov_suggestia/.
13. Донцов А. Н. Концепция социальных представлений в современной французской психологии [Электронный ресурс] / А. Н. Донцов, Т. П. Емельянова. – 1987. – Режим доступа до ресурсу: <http://voppsy.ru/issues/1984/841/841147.htm>.
14. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [Электронный ресурс] / Эмиль Дюркгейм – Режим доступа до ресурсу: <https://vrn-politstudies.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0134/134389.28ords6d1k.pdf>.
15. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Эмиль Дюркгейм. – Москва: Мысль, 1994. – 399 с.
16. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, назначение / Эмиль Дюркгейм. – Москва: Канон, 1995. – 352 с.
17. Казаков Ю. Н. Массовое сознание: история возникновения и развития, основные характеристики. [Электронный ресурс] / Ю. Н. Казаков, А. В. Горячев – Режим доступа до ресурсу: <http://www.thsp.ru/issues/issue0211/021105.htm>.
18. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – Москва: Эксмо, 2005. – 832 с.
19. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – Москва: АСТ, 2018. – 384 с
20. Макиавелли Н. Государь / Николо Макиавелли. – Москва: Азбука, 2014. – 512 с.
21. Марчενя П. П. Современные подходы к изучению масс и массового сознания в истории: тенденции и результаты / Павел Петрович Марчєня. // Современные исследования социальных проблем. – 2010. – №3. – С. 86–90.

22. Машанов С. А. Особенности трансформации массового сознания в эпоху глобализации / С. А. Машанов. // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. – 2014. – №1. – С. 220–225.
23. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи. – Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
24. Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи. – Москва, 1998. – 560 с.
25. Ольшанский Д. В. Психология масс / Дмитрий Вадимович Ольшанский. – СПб: Питер, 2001. – 368 с.
26. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Хосе Ортега-и-Гассет. – Москва: Весь мир, 1997. – 704 с.
27. Расторгуев С. П. Философия информационной войны / С. П. Расторгуев. – Москва: МПСИ, 2003. – 301 с.
28. Сергеев И. В. Информационно-психологическая война как форма эскалации межгосударственных конфликтов / И. В. Сергеев. // Информационные войны. – 2015. – №2. – С. 38–41.
29. Сунь Цзи. Искусство войны / Сунь Цзи. – Москва: АСТ, 2016. – 192 с.
30. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Фрэнк Уэбстер. – Москва: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
31. Федотова Л. Н. Социология массовой коммуникации / Л. Н. Федотова. – СПб: Питер, 2003. – 396 с.
32. Фомічова В. М. Масова свідомість чи свідомість мас: особливості співвідношення феноменів / В. М. Фомічова. // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – №27. – С. 93 – 96.
33. Франке Г. Манипулируемый человек / Герберт Франке. – Москва: Текст, 1976. – 278 с.
34. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого "Я" / Зигмунд Фрейд. – Москва: Современные проблемы, 1926. – 120 с.

35. Черникова В. Е. Манипуляция массовым сознанием как феномен информационного общества / В. Е. Черникова. // Теория и практика общественного развития. – 2015. – №3. – С.34 – 44.
36. Шатобриан Ф. Гений христианства / Франсуа-Рене Шатобриан. – Москва: Мысль, 1982. – 311 с.
37. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Герберт Шиллер. – Москва: Мысль, 1980. – 257 с.
38. Юнг К. Г. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – Москва: Ренессанс, 1991. – 343 с.
39. Юрьев В. М. Массовое сознание и устойчивость развития / В. М. Юрьев, В. Г. Бабаян. // Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – №1. – С.56 – 74.
40. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы [Электронный ресурс] / Владимир Александрович Ядов – Режим доступа до ресурсу:
http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/658/Yadov.pdf.
41. Яковлев А. И. Учение Платона о сознании [Электронный ресурс] / А. И. Яковлев. – 2008. – Режим доступа до ресурсу:
<http://naukarus.com/uchenie-platona-o-soznanii>.
42. A sense of selfperceived collective victimhood in intractable conflicts / D.Bar-Tal, L. Chernyak-Hai, N. Schori, N. Gundar. // International review of the Red Cross. – 2009. – №874.
43. Aiken N. T. Learning to Live Together: Transitional Justice and Intergroup Reconciliation in Northern Ireland / Nevin Aiken. // The International Journal of Transitional Justice. – 2010. – №4. – P. 166–188.
44. Allan C. Collective Consciousness and the Social Brain [Электронный ресурс] / С. Allan, S. Krippner // Journal of consciousness studies. – 2008. – Режим доступа до ресурсу:
<https://www.researchgate.net/publication/233620204>.

45. Barsamian D. Propaganda and the public mind: Conversations with Noam Chomsky / D. Barsamian, N. Chomsky. – London: Pluto Press London, 2001. – 258 p.
46. Bar-Tal D. From Intractable Conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis / Daniel Bar-Tal. // Political Psychology. – 2000. – №2. – P. 351–365.
47. Blair B. G. Strategic Command and Control / Blair. – Washington: The Brookings Institution, 2001. – P. 78 –105.
48. Blumer H. Collective Behavior / Herbert Blumer. // New Outline of the Principles of Sociology. – 1951. – №48. – P. 167–221.
49. Cambridge Dictionary [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: [.https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reconciliation](https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/reconciliation).
50. Campen A. D. The First Information War / Campen. – Fairfax: AFCEA International Press, 2002. – 37 p.
51. Collective consciousness and its pathologies: Understanding the failure of AIDS control and treatment in the United States [Электронный ресурс] / R. M. Wallace, M. T. Fullilove, R. E. Fullilove, D. N. Wallace // Theoretical Biology and Medical Modelling. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.tbiomed.com/content/4/1/10>.
52. Damjanović D. Z. Types of information warfare and examples of malicious programs of information warfare / Dragan Damjanović. // Vojnotehnički glasnik. – 2017. – №4. – С. 1044–1059.
53. Elgin D. Collective consciousness and cultural healing / Duane Elgin. – San Anselmo: Alonzo Environmental Printing, 1997. – 48 p.
54. Evolving a Collective Consciousness for a Swarm of Pico-Satellites [Электронный ресурс] / C. Pinciroli, M. Birattari, E. Tuci, M. Dorigo. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.esa.int/gsp/ACT/doc/ARI/ARI%20Study%20Report/ACT-RPT-AI-ARI-07-8101-Evolving-collective-consciousness-ULB.pdf>.

55. Grandpierre A. *The Physics of Collective Consciousness* / Attila Grandpierre. // *World Futures. The Journal of general Evolution*. – 1997. – №48. – P. 23–56.
56. Havel V. *Speech in an address to a joint session of U.S. Congress* [Электронный ресурс] / Vazlav Havel. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.c-span.org/video/?10917-1/czechoslovakian-president-address>.
57. Lanoszka A. *Russian hybrid warfare* / Alexander Lanoszka. // *International Affairs*. – 2015. – № 92. – P. 52– 68.
58. Lanoszka A. *Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe* / Alexander Lanoszka. // *International Affairs*. – 2016. – № 101. – P.34 – 47.
59. Lederach J. P. *The little book of conflict transformation* / John Paul Lederach. – Charlottesville: Good Books, 2016. – 70 с.
60. Libicki M. *What Is Information Warfare?* [Электронный ресурс] / Martin Libicki. – 1995. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.dtic.mil/gettrdoc/pdf?AD=ADA367662>.
61. Mejias U. A. *Disinformation and the media: the case of Russia and Ukraine* / U. A. Mejias, N. E. Vokuev. // *Media, Culture and Society*. – 2017. – № 65 – P. 1029 – 1052.
62. Moscovici S. *La Psychanalyse, son Image et son public* / Serge Moscovici. – Paris: Presses Universitaires de France, 2015. – 512 с.
63. Moscovici S. *Social representations: Explorations in social psychology* / Serge Moscovici. – New York: New York University Press, 2001. – 298 с.
64. Nagy R. *Reconciliation in Post-Commission South Africa: Thick and Thin Accounts of Solidarity* / Rosemary Nagy. // *Canadian Journal of Political Science*. – 2002. – №2. – P. 323 –346.
65. Nordenstreng K. *From mass media to mass consciousness* / Kaarle Nordenstreng // *Mass media policies in changing cultures* / Kaarle Nordenstreng. – Philadelphia: John Wiley and Sons, 1977. – 285p.

66. Pettit P. Consciousness Incorporated / Philip Pettit. // Journal of Social Philosophy. – 2018. – №49. – P. 12–37.
67. Reisman M. W. The Laws of War: A Comprehensive Collection of Primary Documents on International Laws Governing Armed Conflict / M. W. Reisman, C. T. Antoniou. – New York: Vintage Books, 1994.
68. Rynning S. The false promise of continental concert: Russia, the West and the necessary balance of power / Sten Rynning. // International Affairs. – 2015. – P.52 – 66.
69. Salk P. L. Individual and Collective Consciousness as the Basis for Sustainable Development [Электронный ресурс] / Peter Salk – Режим доступа до ресурсу: <http://ic-sd.org/wp-content/uploads/sites/4/2018/02/Peter-Salk.pdf>.
70. Sanovich S. Computational propaganda in Russia: the origins of digital misinformation [Электронный ресурс] / Sergey Sanovich // Oxford Computational Research Project. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://comprop.oii.ox.ac.uk/wp-content/uploads/sites/89/2017/06/Comprop-Russia.pdf>.
71. Schlitz M. Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness / M. Schlitz, C. Vieten, E. Miller. // Journal of consciousness studies. – 2010. – №7. – С. 18–36.
72. Schwartau W. Information Warfare: Chaos on the Electronic Superhighway / Winn Schwartau. – New York: Thunder's Mouth Press, 1995. – 432 с.
73. Seils P. The Place of Reconciliation in Transitional Justice [Электронный ресурс] / Paul Seils. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Briefing-Paper-Reconciliation-TJ-2017.pdf>.
74. Shah G. Identity, Communal consciousness and Politics / Ghanshyam Shah. // Economic and Political Weekly. – 1994. – №19. – P.1133 – 1140.

75. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories / J. C. Turner, N. Ellemers, R. Spears, B. Dosje. // *Social Identity: Context, Commitment, Content*. – 1999. – С. 6–34.
76. Strobl R. Constructing the victim: Theoretical reflections and empirical examples / Rainer Strobl. // *International Review of Victimology*. – 2004. – №11. – С. 295–311.
77. Szafranski R. When Waves Collide: Future Conflict [Электронный ресурс] / Richard Szafranski // *Joint force quarterly*. – 1995. – Режим доступа до ресурсу: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a528918.pdf>.
78. The Global Risks Report 2016 [Электронный ресурс]. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:
http://www3.weforum.org/docs/GRR/WEF_GRR16.pdf.
79. Thiele R. Crisis in Ukraine: the emergence of hybrid warfare [Электронный ресурс] / Ralph Thiele // *ISPSW Strategy Series*. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: https://www.files.ethz.ch/isn/190792/347_Thiele_RINSA.pdf
80. Thornton R. The Changing Nature of Modern Warfare [Электронный ресурс] / Rod Thornton // *The RUSI Journal*. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://koziej.pl/wp-content/uploads/2015/09/Responding-to-Russian-informationwarfare.pdf>.
81. Toffler A. *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century* / A. Toffler, H. Toffler. – Boston: Little Brown & Co, 1993. – 302 с.
82. Turner J. C. *Handbook of Theories of Social Psychology: Self-Categorization Theory* / J. C. Turner, K. J. Reynolds. – London: SAGE Publications Ltd, 2012. – 23 с.
83. Van Niekerk B. Information warfare in the 2013–2014 Ukraine crisis / Brett Van Niekerk. // *Cybersecurity policies and strategies for cyberwarfare prevention*. – 2015. – P.307 – 339.
84. Van Niekerk B. The Information Warfare Life Cycle Model [Электронный ресурс] / B. Van Niekerk, M. Maharaj // *Journal of Information*

- Management. – 2011. – Режим доступа до ресурсу:
<https://sajim.co.za/index.php/sajim/article/view/476/515>.
85. Viano E. C. Victimology Today: Major Issues in Research and Public Policy / Emilio Viano. // Crime and Its Victims: International Research and Public Policy Issues. – 1989. – С. 3–14.
86. Waltz E. Information Warfare Principles and Operations / Edward Waltz. – Norwood: Artech House, 1998. – 397 с.
87. What is transitional justice? [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>.
88. Woelfel J. A Cognitive Theory of Collective Consciousness [Электронный ресурс] / J. Woelfel, S. Danielsen, J. Ok Yum. – 2009. – Режим доступа до ресурсу:
<https://pdfs.semanticscholar.org/c35c/e2f09b54c5c4c17b2c800e6cd34b6bcca5ae.pdf>.